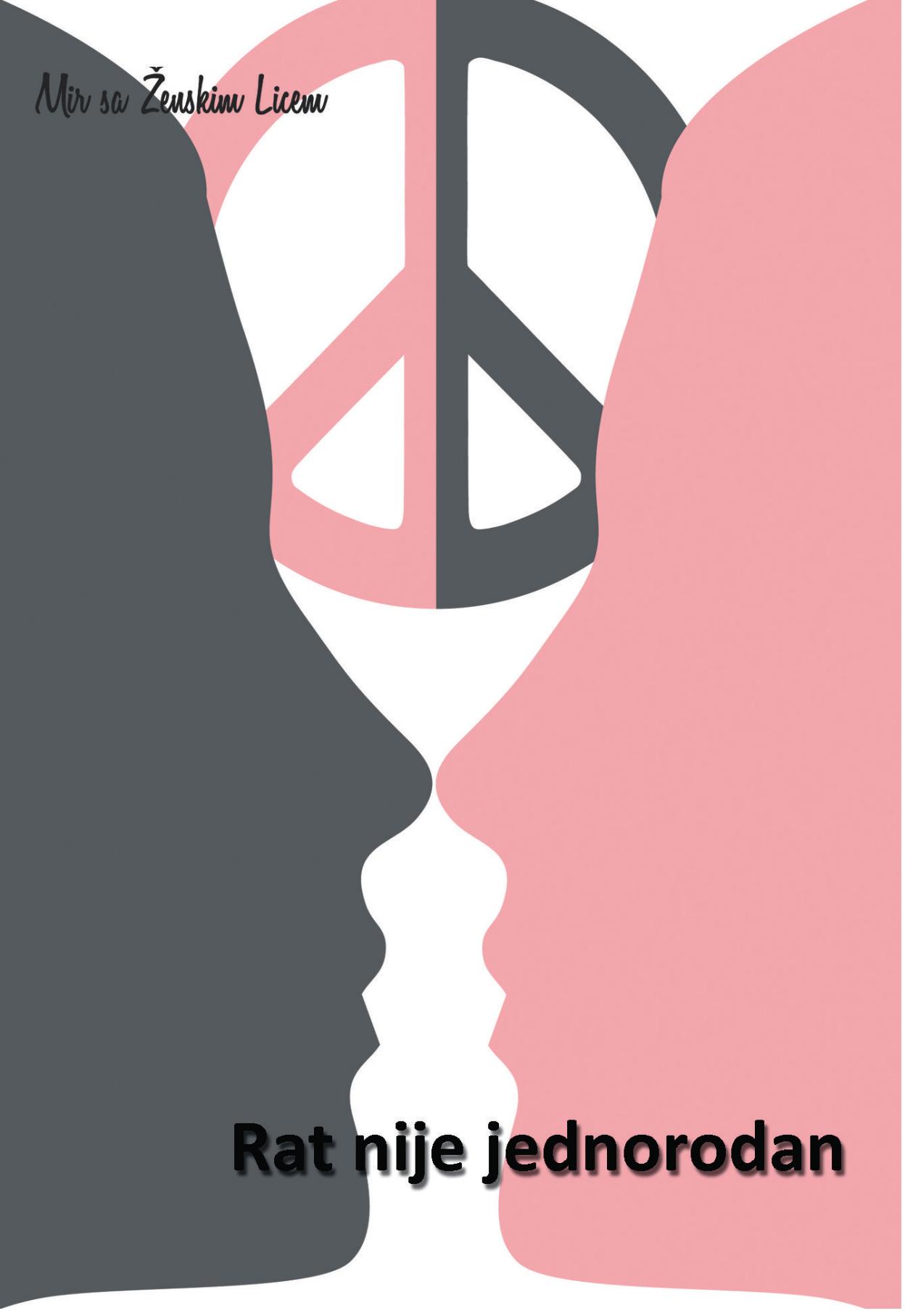

Mir sa Ženskim Licem

Rat nije jednorodan

Rat nije jednorodan
Posvećeno ženama koje su poginule u ratu u Bosni i Hercegovini

Istraživačice i autorke:

Vildana Džekman, Mirzeta Tomljanović, Danka Zelić, Dragana Đurić, Mira Vilušić, Merima Skokić, Lana Jajčević, Dragana Dardić, Sanja Samardžić Marjanović, Amra Selimić, Rašida Omerović, Alma Erak, Enisa Raković, Meliha Sendić, Duška Andrić

Uredile:

Radmila Žigić i Dragana Dardić

Izdavač: Fondacija „Lara“, Bijeljina

Dizajn: Ljilja Lukić

Štampa: DekorArt, Bijeljina

Tiraž: 200

Štampanje publikacije omogućila: Kvinna till Kvinna

Kvinna till Kvinna

Nigdje ne mogu da dobijem potvrdu da je moja majka ubijena kao civil. Da pri-
padamo kategoriji porodica poginulih boraca imale bismo sva prava, ali naša
majka je civilna žrtva rata. Nije imala pravo ni na besplatan nadgrobni spomenik.

Gordana Stevanović iz Bratunca

Sadržaj

Uvod	5
Umjesto recenzije: Žene BiH u kulturi sjećanja, Tamara Šmidling	9
I Žrtve zločina	
Milosava	16
Rašida	19
Slavica	24
Manda	30
Mevla	34
Ljubica	36
Ajna	40
II Granata ne bira	
Almasa	46
Lejla	49
Klementina	54
III Heroina u bijelom mantilu	
Linda	58
IV Nevinost pred nasiljem	
Elma	64
Azra, Mirela, Sabina, Maida	68
V Bez odgovora	
Milosava	74
War is not single-gendered - Summary	77
Izvori	80

Uvod

U publikaciji koja je pred vama predstavljene su priče o 17 žena i djevojčica koje su ubijene u Bosni i Hercegovini u periodu od 1991. do 1995. godine. Priče su nastale u želji da se životi i stradanja žena otrgnu od zaborava i da se procesima suočavanja s prošlošću i pomirenja na ovim prostorima da i rodna dimenzija.

Prema podacima iz *Bosanske knjige mrtvih*, u ratu u BiH ubijena je 9901 žena. Samo po neka od njih upisana je na spomenicima i memorijalima koji su postavljeni za sjećanje na žrtve rata. Većina ubijenih žena živi samo u sjećanjima najbliže porodice koja obilazi njihove grobove ili postavlja pitanja pravde i kazne za njihovo stradanje. Žene koje su poginule u ratu rijetko se pominju i u opštim statistikama teške bosanskohercegovačke ratne priče. O njima samo znamo da su im sudbine odredili prostor i vrijeme u kojem su živjele. U ovoj publikaciji željeli smo da, pričama o 17 ubijenih žena i djevojčica, otvorimo pitanje - zašto bi životi i sudbine žena stradalih u ratu bili manje važni za naše kolektivno pamćenje od života i sudbina svih poginulih vojnika i civila – muškaraca. I kako uopšte možemo govoriti o ravnopravnosti u društvu, ako se žena ne sjećamo ni kao žrtava, ni kao heriona i ako ih stalno i uporno isključujemo iz onoga što je danas poznato kao izgradnja mira i povjerenja?!

U 21. vijeku primjereno je i pravovremeno da pitamo zašto se kod nas tako bezrezervno i dalje njeguje kult branitelja i heroja - muškarca? Rat nije jednorodan. Žene i djevojčice bile su ubijane i silovane. Žene su nosile teret brige o djeci i održavanju života dok se ratovalo na frontovima. I ovaj put rat se „poigrao“ sa tradicionalno pripisanim im ulogama stavljući ih odjednom u poziciju da budu hraniteljke i „glave“ domaćinstava. Bile su u poziciji izbjeglica koje su, preko noći, ostale ne samo bez krova nad glavom, nego i bez svih veza i prijatelja koje su ranije imale u sredinama u kojima su živjele i koje su iznova gradile svoje mikrosvjetove, stvarajući privid normalnog života. Zar zbog svega što su preživjele ne treba da budu pitane kako nanovo graditi život u ratom razorenoj zemlji? Da njihova iskustva na rat budu upisana u naša sjećanja?

Ova knjiga je provokacija i simboličan ženski odgovor na nepamćenje žena stradalih u proteklom ratu u našem kolektivnom pamćenju. Provokacija, jer njome opominjemo. Simbolična je jer 17 stradanja ukazuje na 9901 *ubijenu*. Njihove sudbine nude nam univerzalan doživljaj *banalnosti zla*¹ koji briše sve druge razlike.

Priče koje su predstavljene u knjizi su nastale na osnovu intervjuja sa članovima porodice ili bliskim priateljima/cama ubijenih žena. Tonski zapisi razgovora su pohranjeni u arhivu Fondacije „Lara“, a zbog čitljivosti i unaprijed dogovorene forme, isповijesti sagovornika i sagovornica su pretočene u formu priče i potkrijepljene, tamo gdje je to bilo moguće, i drugim materijalima, kao što su novinski tekstovi ili isječci iz drugih publikacija.

Prvi korak je bio pronaći sagovornike i sagovornice i pokušati rekonstruisati načine na koji se danas jedna zajednica sjeća žena ubijenih tokom rata. Svi razgovori su snimani i za sve njih postoji pismena saglasnost da ih možemo koristiti.

Jedan od izazova je bio kako ne retrauamatizovati sagovornice/ke čija sjećanja, 20 godina poslije rata, ponovo oživljavamo. Svi razgovori su bili vrlo emotivni; bilo je suza i tišine, ali i zahvalnosti zato „što se neko sjetio tih žena“. Bilo je i straha. Neki ljudi ni danas ne žele pričati o ubistvima žena, iz prostog razloga, jer se plaše. Strahuju da bi njihova svjedočenja, i toliko godina poslije rata, mogla probuditi zle duhove i donijeti im neprijatnosti. I ta činjenica sama po sebi govori koliko još toga moramo uraditi da bismo bili bliži pomirenju, kako god ga definisali. I koliko je važno graditi kulturu sjećanja koja parira dominantnim narativima, koja je rodno osvještена i koja ostavlja prostor i za drugačije interpretacije događaja iz prošlosti.

Priče o 17 žena i djevojčica podijeljene su u pet poglavlja, na osnovu godina i načina na koji su stradale.

U poglavlju *Žrtve zločina* su se našle priče o Rašidi, Slavici, Ljubici, Mandi, Mevli, Ajni i Milosavi. Sve su mučki ubijene. Ali samo u slučaju Slavice Butinski ubica je poznat i suđeno mu je. Imena ubica ostalih šest žena, do dana današnjeg, su nepoznata.

U poglavlju *Granata ne bira* opisali smo pogibije Almase, Klementine i Lejle koje su granate pokosile dok su radile u frizerskom salonu, za improvizovanom tezgom i dijeleći hranu izbjegлом stanovništvu.

Priča o Lindi, dvadesetogodišnjoj djevojci koja je poginula spašavajući ranjenike, izdvojena je pod naslovom *Heroina u bijelom mantilu*. Na ovaj način željeli smo skrenuti pažnju i na sve druge žene koje su bile angažovane u bolnicama ili sanitetima kao doktorice ili medicinske sestre i koje su rat provele spašavajući živote ljudi.

¹ Parafriziran dio naslova knjige Hane Arent, Ajhman u Jerusalemu, Izvještaj o banalnosti zla koja se bavi suđenjem za ratni zločin Holokausta, Adolfu Ajhmanu, 1961/62. u Jerusalemu

U poglavlju *Nevinost pred nasiljem* su isповijesti o stradanju pet djevojčica u Sarajevu i Bihaću, od kojih je najmlađa imala dvije i po godine, a najstarija 17 kada su im ratne granate oduzеле živote.

Posljednje poglavlje *Bez odgovora* govori o Milosavi, čija porodica ni danas ne zna kako je stradala. Iz autobusa koji su čekali nije izašla, a pokušaji da saznaju istinu o njenoj smrti nisu urodili plodom.

Bilježenje ličnih sjećanja na stradanje žena i djevojčica u ratu u BiH je slojevit proces. S jedne strane predstavlja jedan od alata za suočavanje sa prošlošću, koji istraživačicama i čitateljima/kama pruža drugačiji uvid u ratna dešavanja bojeći ih ličnim, emotivnim bojama i navodi na lična preispitivanja. S druge strane, duboki simbolički smisao bilježenja ličnih sjećanja ogleda se u afirmaciji *garancija neponavljanja*, odnosno u zagovaranju mjera i reformi koje će preduprijediti da se ovakvi zločini ponove. U nedostatku jasnog stava i sistemskog odgovora države po pitanju suočavanja sa prošlošću i izgradnje mira, bilježenje ličnih sjećanja može se posmatrati i kao alternativni model koji pruža neku vrstu satisfakcije rodbini ubijenih koja je, bar na ovaj način, utisnula tragove sjećanja na žene i djevojčice, imenom i prezimenom, koje su, mahom kao civilke, stradale u ratu u BiH.

Nadamo se da će ova knjiga biti podsticaj da se zabilježe i sve druge neispričane priče o bosanskohercegovačkim ženama čiju sudbinu su odredili prostor i vrijeme u kojem su živjele. Toliko dugujemo i njima, i sebi, ali i budućim generacijama žena koje zavrjeđuju društvo koje istinski živi ravnopravnost polova i ne odriče se ženskih postignuća, sjećanja i znanja, kao ni žena koje su stradale uhvaćene u zamke (muške) ratne politike. I sebi i budućim generacijama dugujemo barem pokušaj otpora obrascima koje kreiraju dominantne etničke ideologije i politike diktirajući čega ćemo se i kako ćemo se nečega sjećati.

I na kraju želimo da se od srca zahvalimo našim sagovornicima i sagovornicama: Ljilji i Zoranu Subić, Hazimu Ćehajiću, Mihailu Stahneku, Tatjani Medarević, Muli Lipa, Gordani Stevanović, Ramizi Omerović, Samri Borković, Lepi Vranić, Aidi Sinanović, Muberi Halilčević, Nerminu Bektiću, Saši Milenkoviću, Bakiru Bijavici, Nataši Jekić, Mireli Geko, Ismeti Iftić, Šahziji Đulkić i Jadranki Leovac, koji su pristali da sa nama podijele svoja, još bolna sjećanja i slike iz porodičnih albuma.

Dragana Dardić i Radmila Žigić

Umjesto recenzije

Žene BiH u kulturi sjećanja

„When strangers are coming...

They come to your house,

They kill you all

and say,

We're not guilty

not guilty.“

Jamala, 1944

Prošlost je nepoznata zemlja, tamo rade stvari drugačije

(The past is a foreign country, they do things differently there,

L.P. Hartley)

U trenutku kada nastaje ovaj tekst, jedan deo evropske javnosti zabavljen je kontraverzama u vezi sa pobedničkom pesmom ovogodišnjeg takmičenja Eurusong. Predstavnica Ukrajine izvela je pobedničku pesmu pod naslovom 1944 u kojoj se evociraju sećanja na događaje iz te godine kada su Tatari sa Krima kolektivno deportovani po naređenju Josifa Visarionoviča Staljina. U trenutku velike političke napetosti koja vlada između Rusije i Ukrajine, odabir pesme sa ovom tematikom odjeknuo je intenzitetom neobičnim za ovo takmičenje koje se prečesto opisuje rečima „banalno, irrelevantno, apolitično“. Pa iako bi iole ozbiljnija analiza sigurno pokazala da politika nikada nije ostajala s onu stranu Evrovizije uprkos deklarativnoj (takođe političkoj i ideološkoj) apolitičnosti, ono što je posebno zanimljivo jeste da se ovogodišnjom pobedničkom pesmom takmičenje pridružilo nečemu što se već poslednjih nekoliko decenija opisuje kao „industrija sećanja“. Čini se da nijedna oblast javnog života više nije oslobođena od neke vrste sećanja, prisećanja, komemoracije, memorijalizacije. I još se više čini da pristup kolektivnih mnemoničkih praksi biva posebno izraženo u onim segmentima života koji se najčešće (samo)određuju kao neideološki, nepolitički, vrednosno neutralni, „lagani i lepršavi“.

Ako sa terena popularne kulture i zabave odemo na malo ozbiljnije terene istorijskih, ali i drugih društvenih i humanističkih nauka, zatičemo sličnu situaciju hiperprodukcije radova, istraživanja, eseja koji se sa različitih aspekata dotiču problematike sećanja (i sa njim neizbežno povezanog zaborava).

Zauzimanje centralnog mesta pojmove sećanja i pamćenja u registru društvenih nauka najčešće se vezuje za period nakon II svetskog rata, te za privredni i ekonomski razvoj koji je pratio „političku pobjedu predstavničke demokracije i na njoj temeljene građanske nacije“². Ubrzavanje istorije i umnožavanje perspektiva, tumačenja i narativa o prošlosti tako su moderan i relativno novi fenomen, proizvod proboga i dominacije liberalne političke svesti, koja podrazumeva decentralizaciju i demokratizaciju celokupnog polja kolektivnog sećanja. No, kako upozorava Pierre Nora „o pamćenju se toliko govori upravo zato što ga više nema“, te ga različitim metodama i sa različitim ciljevima treba materijalizovati, održavati i reinterpretirati.

Gоворити о сећању и култури сећања значи заправо говорити о прошлости, која се испоставља као стално неизвесна, извор нових и нових поžeљних интерпретација којима групе учвршују своје идентите и осећај припадности. По речима Тодора Кулђића, „прошlost је vrlo upotrebljiv i aktivан садржaj ... (te se) moraju svestrano razmotritи ne само načini korišćenja prošlosti, nego i razna objašnjenja ove upotrebe“³. Полазећи од тврдње да прошlost има два нивоа: онтолошки (оно што се десило, чинjenice о onome што се десило) и експликативни (начин на који објашњавамо оно што се десило), Кулђић културу сећања јасно смеши у ниво објашнjenja, односно интерпретације, наглашавајући тако и нjen несумњиво идеолошки и политички карактер jer „to kako se sećamo i čega se sećamo prilično pouzdano iskazuje i naše prioritetne političke vrednosti“.⁴

Узимајући у обзир све претходно написано, културу сећања можемо одредити као скуп механизма и процеса којима једна група/кOLEKTIV/društvo преноси, обликује, одрžава и прерађује догађаје из прошlosti, те ствара подлогу на којој група тумачи садањност, али и ствара визију ћелјене будућности.

У многим радовима који се баве културом и политикама сећања наглашен је контраст који је донела пост-хладноратовска era, у којем је савремена опседнутост прошlošću и mnogostrukim njenim interpretacijama управо obrnuto srazmerna kapacitetu да се zamišlja i vizionira будућnost, posebno ona radikalno drugačija od садањности коју живимо. Zbog toga можемо рећи да живимо у времену парадокса у коме је прошlost неизвесна и nepredvidiva, а за будућnošću (каква је могла бити, да smo se само usudili da je mislimo!) gotovo da осећамо неку vrstu nostalгије.

² Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, predgovor u: Kultura pamćenja i histerija, Zagreb, 2006

³ Todor Kuljić-Kultura sjećanja, Beograd, 2006

⁴ Kuljić, 2006

Kultura sećanja u Bosni i Hercegovini, BiH u kulturi sećanja

Za opisivanje današnje BiH uglavnom se koriste različiti meta-označitelji kojima je zajedničko to da pretenduju na sveobuhvatnost i samorazumljivost. Tako je Bosna u tim opisima – post-ratno, post-konfliktno, tranzicijsko, podeljeno, unutrašnjim sukobima raščerećeno i etno-politikom terorizovano društvo (i država). Mnogo ređe se BiH opisuje kao opljačkano, osiromašeno i društvo lišeno konstruktivnog sećanja na jedan dobar deo svoje nove istorije u kome su emancipatorske prakse i iskustva igrali značajnu ulogu u životima miliona ljudi ove zemlje. Politike sećanja koje dominiraju danas jesu politike identiteta, nacionalnih kolektiviteta baziranih na slici o sebi kao žrtvi vekovnih nepravdi i ekskluzivnih posednika još ekskluzivnijih trauma koje se ispostavljaju kao centralni emotivni i značenjski rezervoar. Iz tog rezervoara crpe se po potrebi objašnjenja prošlih događaja, poželjni obrasci političkog delovanja, na tom se izvoru oblikuju kolektivni snovi i tu se popločava staza ka budućnosti za koju više niko ne tvrdi da će biti bolja i svetlijia, već sigurnija i (nacionalno) dostojanstvenija.

Dvadeset godina od zavjetka rata u BiH mora se konstatovati poraz politike koja je pozivala na (međunacionalno) pomirenje, evropsku budućnost, poštovanje manjinskih prava, međunacionalnu toleranciju, ukidanje granica itd. I pre nego što pohrlimo da za neuspeh ovih koncepata osudimo „divlja balkanska plemena“ koja ne znaju za drugačije i bolje treba priznati da Bosna zapravo ne predstavlja veliki izuzetak od praksi koje poslednjih godina možemo uočiti u različitim evropskim zemljama (revisionističke tendencije kojima se na pijedestal stavljaju zločinci iz sopstvenih redova, uspon ekstremne desnice, ksenofobija i rasizam). Činjenica da Bosna i Hercegovina **jeste** bila poprište stravičnih zločina pre tek nešto više od dvadeset godina, te da dobar deo stanovništva ove zemlje **jeste** istinski traumatiziran ratnim i poratnim terorom nikako ne olakšava situaciju u kojoj kreiranje jedne kritičke i konstruktivne kulture sećanja postaje nasušni politički prioritet.

„Kritička kultura sećanja traga za unutrašnjim antagonizmom, proučava planško usmeravanje preplitanja javnog, službenog i ličnog pamćenja, zatim načine kako slika prošlosti deli ljudi koji su je doživeli, ali i one koji je nisu proživeli a ipak je prihvataju kao deo vlastitog identiteta“⁵

⁵ Todor Kuljić - Kultura sećanja, Beograd, 2006

⁶ Posebno se ovde izdvaja poduhvat digitalizacije arhiva AFŽ-a koji vodi organizacija Crvena iz Sarajeva, a koji je dotutan na <http://www.afzarhiv.org/>

Orodnjavanje kulture sećanja posebni je izazov sa kojim se, još uvek, u koštac hvata relativno mali broj istraživača/ica, i aktivista/kinja. Svakako da postoje hvale vredne inicijative koje nastoje da arhviraju i re-aktuelizuju žensku političku perspektivu, posebno vezano za period Drugog svetskog rata i nakon njega.⁶ Takođe, ne treba zaboraviti ni čitav niz publikacija i istraživanja koje su nastojale da sa različitim aspekata osvetle specifičnost (i različitost) ženskih iskustava vezanih za ratove 90-ih. Ono što, međutim, i dalje nedostaje je jasniji i politički artikulisani uticaj na zvanične politike sećanja kojima suvereno dominiraju patrijarhalne, nacionalističke i militarističke matrice. U takvim politikama sećanja žene i ženska perspektiva svedene su na ulogu majke (junaka-ratnika), udovice ili neme žrtve koja svoj glas uspeva artikulisati samo u izuzetnim situacijama, i najčešće u obliku krika ili vapaja.

Čak i kada se ženi dodeli izraženija uloga u politikama sećanja, to je uloga čuvarice porodičnih naracija i ličnih sećanja koja se opet pokazuju kao konstituišuće za hegemoni nacionalni narativ o „našim žrtvama, našim ranama, mučkim porazima i svetlim pobedama“. Po rečima Joha Gillisa:

*„Radnici, etničke manjine, mladi i žene dobivali su pristup nacionalnim sjećanjima još sporije no što ih se primalo u nacionalne predstavničke i obrazovne institucije. Najviše su osjećale gubitak prošlosti upravo dominantne muške elite koje su same sebe vidjele na vrhuncu progresa te su najviše inzistirale da se prošlost obnovi i očuva. Sve donedavno oni su bili jedini koji se komemoriralo. Žene i manjine često služe kao simboli, „izgubljene“ prošlosti, nostalgično shvaćene i romantično konstruirane, ali njihove se stvarne živote vrlo spremno zaboravlja“.*⁷

Publikacija pred vama predstavlja početni pokušaj jedne grupe aktivistkinja i istraživačica iz čitave BiH da se uzaludno izgubljenim ženskim životima posveti pažnja, da se (makar i posle 20 godina) ispričaju priče koje stoje iza statistika o „toliko i toliko ubijenih i stradalih u tom i tom mestu“. Publikacija je plod višegodišnjeg rada na edukaciji, istraživanju i javnom zagovaranju koje za cilj ima promenu u postojećim praksama i politikama sećanja kojima se želi dodati ženska (i, nadajmo se feministička!) dimenzija. Osim inicijative za ustanovljavanje zajedničkog Dana sećanja na žene žrtve rata, pokrenute su i inicijative za preimenovanje ulica u različitim lokalnim zajednicama koje bi trebalo da nose imena nekih od žena koje su igrale značajne uloge u tim zajednicama.

U prvi plan su ovde stavljene ne velike nacionalne priče, pa čak ni porodični narativi, već sećanja na obične, svakodnevne živote prekinute iznenada, besmis-

⁷ John R. Gillis . Pamćenje i identite: povijest jednog odnosa, u: Kultura pamćenja i historija, Maja Brklijačić, Sandra Prlenda (ur.), Zagreb, 2006

leno, nepravedno i nepovratno. Ovo nisu priče o ženama heroinama, koje su sve rizikovale da bi učinile neko važno i veliko delo (mada je i takvih nesumnjivo bilo), već priče o „jednima od nas“, frizerki ili učiteljici koje jednog sunčanog dana odu na posao, a u sledećem trenutku ih više nema. Ovo su priče i o tome kako se zajednice sećaju onih čija se imena nisu našla ni na jednom javnom spomeniku, niti na ijednoj listi zasluznih i bitnih.

Priče variraju dužinom i stilom, sećanja negde naviru, a negde zakazuju, celina ostavlja gorak ukus besmislenih smrti, ali i života koji su značili i kojih se treba setiti i pomenuti ih.

Započeta aktivnost otvara mnoge mogućnosti nakon ovog početnog koraka, a potrebe da se na ovim pitanjima radi svakako ne manjka. Nadajmo se da će neke od učesnica u ovom procesu naći vremena i energije za jedno opsežnije istraživanje koje bi se bavilo recimo načinima na koje su žene ekonomski preživljavale i preživele ratne strahote; kako su se uspostavljale i održavale mreže solidarnosti; kako su žene konstruisale svoje identitete u ratu i nakon njega, na koji su se način opirale dominantnim ideološkim obrascima, koja je bila njihova uloga u uspostavljanju preovlađujućeg modela maskuliniteta koji i dan danas oblikuje našu stvarnost, pa i politike sećanja.

Bilo bi vredno nastaviti ovaj rad, i iskoristiti izgrađene mreže saradnje, otvoriti prostor i za one glasove koji ne samo da su preživeli i mogu govoriti u svoje ime, nego su spremni konfrontirati se sa postojećim stanjem, te osveštenim delovanjem doprineti da način na koji se kao društvo sećamo nije tek puka „industrija sećanja“ već svestan i odgovoran politički čin. Čin koji se usuđuje da misli budućnost, imajući kritičko znanje i svest o prošlosti.

Tamara Šmidling, maj 2016

ŽRTVE ZLOČINA

Milosava Subić (1940 – 1992), Derventa

Milosava Subić, rođena je 25. avgusta 1940. godine u Dugom Polju kod Modriče u porodici Antić. Bila je udata u Derventu za Milutina Subića sa kojim je rodila dvoje djece: sina Zorana i kćerku Ljilju. Po zanimanju je bila ugostiteljska radnica. Radni vijek provela je u Tvornici tekstila „Ukrina“, do penzionisanja 1990. godine. Njen život isписан radom, poštenjem i brigom za porodicu svirepo je okončan 26. maja 1992. godine. Ubijena je u porodičnoj kući u naselju Derventski potok.

Iako su prošle 24 godine, Ljilja i Zoran Subić još nisu zaboravili. Otac Milutin umro je dvije godine poslije Milosave, od posljedica srčanog udara, pa su sami nastavili da tragaju za pravdom i odgovorom na pitanje zašto je njihova majka ubijena.

„Prema izjavama svjedoka moju majku su ubili pripadnici tadašnjeg Hrvatskog vijeća obrane (HVO-a). Ušli su u kuću i upucali je dok je sjedila na stolici. Prethodno su je udarali kundakom puške, što je potvrđeno i na obdukciji koja je izvršena prilikom ekshumacije. Za njeno ubistvo do danas niko nije odgovarao. Zašto je ubijena?! Jedini mogući odgovor bi mogao biti zato što je bila Srpskinja pravoslavne vjeroispovijesti. Drugog razloga nema. Bila je obična, normalna žena koja je svakom pomagala i nikad nikome nije odmogla,“ i danas kroz suze priča kćerka Ljilja.⁸

Milosava ili Mira, kako su je svi zvali, ubijena je u prizemlju kuće. Bila je odjevena u bijelu frotirsku kućnu haljinu na crvene cvjetiće. U kućnoj haljini je i sahranjena, što je navedeno u Zapisniku o ekshumaciji i obdukciji Okružnog suda u Derventi od 10.09.1993. godine⁹. Za sahranu su, po nalogu najvjeroatnije ubica, bili zaduženi dvojica komšija, koji su bili zarobljenici HVO-a. Sahranili su je u pravoslavnom groblju u Derventi, a njen grob su obilježili krstom, na kojem su ispisali njeno ime, prezime i datum 26. maj 1992. godine kao dan kada je ubijena. Porodična kuća Subića potom je zapaljena¹⁰.

⁸ Razgovor sa Ljiljom Subić obavljen je 26. 03. 2016. godine putem skajpa, jer se Ljilja u to vrijeme nalazila u Njemačkoj. Saganost sa učešćem u istraživanju data je usmeno u audio sniku razgovora koji je vodila Sanja Samardžić Marjanović.

⁹ Zapisnik o ekshumaciji i obdukciji Okružnog suda u Derventi od 10. 09. 1993. fotografisan i dat u prilogu priče

¹⁰ Fotografija zapaljene kuće je u prilogu priče.

Ljilja je u to vrijeme sa snahom, suprugom brata Zorana i njihovom bebom izbjegla u Gornji Detlak, selo 15-ak kilometara od Dervente u kuću očevih roditelja. Imala je svega 12 godina i nije ni pomicala da majku više nikada neće vidjeti.

„U proljeće 1992. svi smo osjećali da se nešto loše dešava, ali ni slutili nismo događaje koji su bili pred nama. Mene su poslali u selo. Tu veče kad sam pošla, majka me zagrlila i poljubila. Nisam ni pomicala da je to njen posljednji dodir koji će osjetiti u svom životu. Mislila sam da ćemo se ponovo vidjeti kroz nekoliko dana. Međutim, rat se desio bukvalno za jedan dan. Nikakv kontakt sa majkom nisam imala, ali sam stalno imala osjećaj da ona dolazi. Tužnu, najtužniju vijest donio nam je moj brat. U našim životima tada su veliko mjesto zauzeli muk, tuga i nevjerica,“ sjeća se Ljilja.

Milosavino tijelo eksuhimarno je nakon 16 mjeseci i premješteno u porodičnu grobnicu u Gornjem Detlaku. Kćerka Ljilja je nakon 12 godina čekanja istine i pravde sama zakoračila u Okružno tužilaštvo u Doboju.

Ispričala je sva svoja saznanja o ubistvu njene majke, predočila potvrdu da je Milosava stradala kao civilna žrtva rata, kao i Zapisnik o ekshumaciji i obdukciji. Pravdu i istinu je čekala sa bratom Zoranom narednih 11 godina, kada je dobila odgovor da je slučaj zatvoren zbog „nedostatka dokaza“.

„Ne znam u čemu je problem! Svjedoka ima, dokaza ima, evidentno je da je počinjen ratni zločin kada je moja majka u pitanju. Svesna sam da nije samo moja porodica izšla kao gubitnik iz ovog rata. Mnoge porodice su izgubile nekog svoga, ali je valjda svakome njegova muka najteža. Najkrivlje mi je što se nakon toliko godina moram boriti za istinu kao da sam ja počinila neko zlodjelo. Treba svačija istina da izađe na vidjelo, ne samo moja. Ne može biti da se ništa nije desilo 1992. To me najviše pogađa. Ja imam svoju djecu i borim se za njih, ali ne mogu dići ruke od svoje majke,“ zaključuje Ljilja i dodaje da je od svoje majke prvo naučila da prije svega čovjek treba biti čovjek, drugo da treba biti radnik i borac koji ne odustaje od svojih ciljeva.

Porodičnu kuću u Derventskom potoku Ljilja i Zoran su obnovili 2000. godine. Zoran, koji živi i radi u inostranstvu povremeno boravi u Derventi. Tada je, kaže češće na spratu, nego u prizemlju gdje se desilo ubistvo njegove majke. Sjećanje na dan kada je saznao za njenu smrt svježe je i danas.

„Saznao sam to od čovjeka koji je bio u zarobljeništvu Armije BiH i HVO-a. Nisam znao kako da to saopštим ocu koji je bio veliki emotivac i sestri koja je imala svega 12 godina i bila je jako vezana za majku. Razmišljao sam da li to da sakrijem

od sestre ili da joj izokola kažem. Nisam bio neki psiholog, ali sam se na kraju odlučio da im saopštим direktno. Svi smo to teško podnijeli. I ja, iako sam tada imao 25 godina i svoju porodicu,” priča Zoran i dodaje da je Milosava bila vrijedna i poštovana od strane kolega i prijatelja, uvijek spremna da se svakome nađe pri ruci¹¹. Par mjeseci prije ubistva dobila je prvo unuče, ali nije imala priliku da uživa u ulozi bake.

Zoran kao i Ljilja sjećaju se svega onoga što su naučili od roditelja koje su pre-rano izgubili. Naročito od majke, koja je, kako kažu, više vremena provodila sa njima. Kažu da im je jedino žao što nisu stigli naučiti sve ono što su roditelji priželjkivali da ih nauče. O tome često razmišljaju i ne posustaju u želji da se do kraja sazna istina o njihovoj majci. Kada borave u Derventi često posjete groblje u Gornjem Detlaku. Zapale svijeće i pitaju se „Zašto?“. Nerijetko primijete cvijeće i svijeće, koje je zapalio vjerovatno neko od prijatelja njihovih roditelja, rodbine, komšija...

Zoran je, kaže, pokušao da djelimično oprosti, ali zaboraviti ne može i nikada neće.

¹¹ Razgovor sa Zoranom Subićem obavljen je 28. 03. 2016. godine putem skajpa, jer se Zoran nalazi na privremenom radu u inostranstvu. Saglasnost sa učešćem u istraživanju data je usmeno u audio snimku razgovora koji je vodila Sanja Samardžić Marjanović

Rašida Bašić Čehajić, (1932-1992), Bijeljina

Rašida je rođena 1932. godine u bijeljinskoj porodici Bašić. Osnovnu školu završila je u Bijeljini. Početkom 80-tih godina prošlog vijeka udala se za Mehmeda Čehajića koji je već imao dva braka iza sebe. Poslije udaje postala je hraniteljka napuštene djece, uglavnom beba koje je podizala do usvajanja, po čemu je ostala zabilježena u lokalnoj javnosti. Početkom novembra 1992. godine Rašida, njen suprug Mehmed i sedamnaestogodišnji Samir o kome su se privremeno starali, svirepo su ubijeni u svom stanu. Zvanično, ovaj zločin nije rasvijetljen.

Rašida je rođena kao treće od petoro djece u porodici Zejnila Bašića, zidara po zanimanju, i majke Vasvije, domaćice. Najstariji brat Emin je poginuo 1943. godine u partizanima. Odrastala je sa sestrom i dva brata. Porodica je živjela skromno a Rašida je završila samo osnovnu školu kao većina djece poslije Drugog svjetskog rata, svjedoči njen sestrić Dževad Huskić¹² koji danas živi u Sarajevu. Prema Dževadovim riječima, udala se veoma mlada ali taj brak nije uspio te se kasnije udala za Mehmeda Čehajića. Mehmed je imao djecu iz prethodnih brakova a zajedničke djece nisu imali.

Dževad, sa kojim je Rašida bila veoma bliska, 90-te je sa porodicom otiašao u Njemačku. Priča da je nakratko, pred sam rat u BiH boravio u Bijeljini i tetku je tada video posljednji put. Kaže da su Rašida i Mehmed ostali u Bijeljini smatrajući da njih niko neće dirati jer su bili skromni ljudi i nisu se nikom zamjerili. Kako je situacija u Bijeljini postajala sve teža, na nagovor rodbine ipak su pokušali da odu iz Bijeljine ali su sa graničnog prelaza Rača vraćeni, svjedoči Dževad. Nekoliko večeri su spavalii kod Rašidinog brata Huske u Ulici 27. marta, nedaleko od svog stana. Prema Dževadovim saznanjima, ubijeni su te večeri kada su se vratili u stan. Mrtve ih je sutradan pronašao Huska Bašić, Rašidin brat. Dževad će za njihovu smrt saznati od prijatelja iz bijeljinskog sela Crnjelovo koji mu je to saopštio u telefonskom razgovoru. Sa bližom rodbinom nije imao kontakt jer su u tom periodu svim Muslimanima u Bijeljini telefoni bili isključeni.

¹² Razgovor sa Dževadom obavila Mirzeta Tomljanović, 10. jula 2016. godine

Hazim Ćehajić¹³ (1960), je pastorak Rašide Ćehajić. Sa tetom Rašidom ili majkom Rašidom, kaže da je imao divan odnos:

„Naša porodična istorija je složena. Sa ocem nisam bio u kontaktu od kad je napustio nas i majku. Imao sam tada samo 6 mjeseci. Jednog dana, mislim 1982. godine, našao sam ga u Robnoj kući u Bijeljini i on me pozvao da upoznam tetu Rašidu. Odmah sam je zavolio, tako me je dočekala kao da vidi svoje rođeno dijete.“

Te godine Hazim je dobio prvi posao i povremeno je, kada je radio treću smjenu, spavao kod oca. Rašida je, sjeća se, bdjela nad njegovim snom „da ni muha nije smjela da proleti“. Hazim se ne sjeća mnogo detalja o Rašidinom životu prije udaje za njegovog oca. „Znam da je prodavala hulahopke čarape na pijaci sa bratom Huskom, sestra joj je bila u Austriji“.

Rašida je u bijeljinskoj javnosti ostala upamćena kao hraniteljka napuštene djece.

„Ne znam kad su tačno odlučili da uzimaju djecu na čuvanje, ali vjerujem da je to bila odluka tete Rašide jer ona nije imala djece. Prvo je čuvala tuđu djecu dok su im roditelji na poslu, a onda su uzimali napuštenu djecu, u saradnji sa Centrom za socijalni rad,“ priča Hazim.

O tačnom broju djece koja su boravila u domu Ćehajića, nema preciznih podataka. Hazim smatra da je bilo više od 40 djece. U listu *Semberske novine* od 28. decembra 1989. godine, novinar Tomislav Perić piše da su u garsonjeri od 29 kvadrata Rašida i Mehmed Ćehajić othranili 18-toro djece¹⁴. Djecu su hranili od skromne Mehmedove penzije i novca koji je Centar za socijalni rad davao po djetetu.

Rašida je u izjavi za novine rekla da su djecu počeli da prihvataju slučajno, kada su ih iz Centra za socijalni rad zamolili da uzmu jedno napušteno dijete. „Od tada su kroz ovu sobicu prošla mnoga djeca. Djecu volim, djeca su dio mog života i dok god budem mogla ja će ih njegovati. Ništa na ovom svijetu nema ljepše od dječijeg smijeha,“ pričala je tada Rašida Ćehajić. Novinaru je ispričala da od komšija dobija odjeću za djecu a od Centra naknadu od 180 miliona starih dinara po djetetu¹⁵.

¹³ Hazim Ćehajić, po zanimanju bravar, živi u Janji kod Bijeljine sa suprugom i sinom. U Janji je proveo cijeli život osim perioda od 1994. do 2000. godine kada je sa brojnim drugim bošnjačkim porodicama bio prognan. Prije rata radio je u Srbiji. Razgovor sa Hazimom Ćehajićem obavljen je 20. decembra 2015. godine u Bijeljini. Razgovor su vodile Mirzeta Tomljanović i Radmila Žigić.

¹⁴ Veliko srce Ćehajića, Semberske novine, 28. 12. 1989. godine, strana 3

¹⁵ Isto

Djeca su kod Ćehajića ostajala dok ne prohodaju, najduže do dvije godine. Tada su odlazila na usvajanje i Rašida o njima više nije imala nikakvih vijesti. „Kad odlaze, tada mi je najteže, redovno plačem a nekada se i razbolim,“ povjerila se 1989. godine novinaru Tomislavu Periću. Djeca su pod Rašidinu brigu stizala odmah po rođenju. Sve su to bila neželjena djeca, pričala je ona za novinski tekst. „Svjesna sam kad dođu da će i otići, da ne mogu stalno ostati kod nas. Bili bismo srećni ako jednog dana kad odrastu budu pitali ko ih je othranio, podigao na noge..“¹⁶

Dvadeset dana kasnije, u tekstu pod naslovom „Srcem za Ćehajiće“, *Semberske novine* pišu o pomoći koju su humani ljudi dovezli u dom Ćehajića da bi majka Rašida mogla lakše da se brine o djeci. Među poklonima bila je i veš mašina¹⁷.

Hazim Ćehajić se Rašide sjeća kao vesele žene, pune života:

„Teta Rašida je voljela šalu, i na svoj račun i na tuđi, ne znam da li sam vidio veseliju ženu. Bila je vrijedna, ništa joj nije bilo teško, sve je radila da djeci toj ugodi. Voljela je da plete i da hekla. Plela je djeci čarapice.“

Hazim smatra da su se njegov otac i Rašida dobro slagali i da su imali harmoničan brak.

„Bilo je trzavica, naravno, ali ja nisam dao da on nju maltretira, rekao sam mu ako je galamio na moju majku i maltretirao je, nećeš nju. Nikada nisam dao da muško tuče ženu. Ljeti su odlazili da kampuju na Drini, nekada su tamо provodili i cijela ljeta.“ Hazim se sjeća da je objavljene tekstove u novinama o Rašidi njegov otac primao sa osmijehom, da mu je bilo drago.

Kad je rat počeo Mehmed Ćehajić već je bio u penziji. Sa njim i Rašidom živio je i Samir, sin kojeg su othranili i usvojili. O poslednjim danima Rašidina života dijelom se razlikuju svjedočenja njegog pastorka i sestrića. Hazim ne pominje pokušaj odlaska za Njemačku kao i napuštanje stana zbog bezbjednosti, ali vjerovatnoća je da mu to Rašida i Mehmed, njegovog mira radi, nisu ni pominjali. Takođe, i sjećanja blijeđe protokom vremena i teških životnih iskušenja. Hazim svjedoči da ih je bio na dan kada su ubijeni, novembra 1992. godine.

„Bio sam sa njima gotovo pet sati, ostavljali su me da noćim ali ja nisam mogao da ostavim ženu i djecu. Ostali su mi u sjećanju nasmijani, kad sam odlazio ispratili su me i oboje gledali za mnom i mahali.“

¹⁶ Isto

¹⁷ Srcem za Ćehajiće, Semberske novine, 15. februar 1990. godine

Da se Ćehajićima nešto dogodilo, Hazim će saznati istu veče.

„Naveče su kod mene došli inspektori, pitali u kakvim sam odnosima sa Rašidom. Nisu mi rekli šta se desilo, tek sam sutradan na Radio Bijeljini čuo da je ubijena porodica. Otac i teta Rašida, kada je počeo rat, nisu željeli da idu iz Bijeljine. Otac je govorio da se on nikoga ne plaši a teta Rašida – kome sam kriva ja, toliku djecu odhranili, nisam pitala ni za vjeru ni za naciju, nije me interesovalo, dijete je dijete. Komšije Srbi su im govorili - ostanite, ne smije vam niko ništa, tu smo mi. Ali, pojavi se životinja pa to uradi.“

Hazim kaže da je uspio da vidi tijela Rašide, oca i Samira prije sahrane.

„Rašida i otac su imali rane od metaka i noža, Samir je ubijen sa dva metka, u grudi i u čelo. Sahranjeni su u harem Tomak, jedni pored drugih. Poslije rata se mislilo da je to masovna grobnica pa su otkopani i ponovo identifikovani. Kad su ih otkopavali, nisu nas ni pitali, ja sam znao gdje su sahranjeni.“ Hazim kaže da povremeno obilazi Rašidin grob.

Dževad i njegova majka, Rašidina sestra, podigli su joj tipski spomenik kakav se podiže šehidima. Dževad smatra da svim ženama koje su stradale u ratu bez obzira na nacionalnu pripadnost, treba podići spomenik jer su one to zaslužile.

Istraga o ubistvu porodice Ćehajić bila je kratka. Čovjek koji je sumnjičen za njihovo ubistvo ipak nije zatvoren i procesuiran. Tragom druge presude za ubistvo iz tog perioda, nezvanično se nagovještava njegov identitet. Osuđen je za drugo zlodjelo i odležao dugu kaznu zatvora. Samo navođenje da je neko sumnjičen za još jedno ubistvo u zvaničnom sudskom dokumentu, presedan je sudske prakse. Kao da je sudija na taj način iskazivao otpor zločinima o kojima se u gradu samo šaputalo i za koje je rijetko „bilo dokaza“.

„To što ubica ili ubice nisu kažnjeni je kao stijena na srcu. Bili smo danima, mjesecima uplašeni. Zašto su ubijeni, bilo nam je brzo jasno, kad se čovjek uselio u njihov stan,“ kaže Hazim.

Rašida Ćehajić ipak nije potpuno zaboravljena. Uvrštena je u knjigu *Žene u istoriji Semberije* koju je 2012. godine objavila Organizacija žena „Lara“, među još 67 žena koje su ostale zabilježene u istoriji ovoga kraja.

Rašida Čehajić sa snahom Emkom Bašić

Slavica Butinski, rođena Olenjik (1952-1993), Trnopolje

Slavica je bila seoska učiteljica. Ubijena je u noći između 5. i 6. marta 1993. godine u svojoj porodičnoj kući u Trnopolju, zajedno sa suprugom Pavlom i mlađom kćerkom Anom. Starija kćerka Vesna je izbjegla smrt iskočivši kroz prozor sobe u kojoj je spavala.

Ubica Dragoje Čavić je te kobne noći život oduzeo i dvojici policajaca stanice milicije u Trnopolju, Ranku Petkoviću i Drašku Stameniću. Suđeno mu je pred Vojnim sudom u Banjaluci.

Sveštenik ukrajinske crkve u Trnopolju Mihailo Stahnek¹⁸ porodice Butinski se sjeća kao skromne i nemetljive: „O ovoj porodici никада nije rekao ništa loše. Živjeli su skromno, poštено i nemetljivo, čineći dobro sebi i drugima. Čovjek ne može da se ne zapita zašto im se ovo desilo“.

Slavica, rođena Olenjik, je bila treće dijete majke Katarine i oca Stefana. Imala je četiri sestre, Josipu, Jovanu, Angelinu i Ljubicu i brata Petra koji je rođen 1960.

„Godinu dana nakon njegovog rođenja umrla je Slavičina majka Katarina. Brigu o najmladjem bratu i ostalim članovima porodice preuzeila je najstarija sestra Josipa“, ispričao nam je otac Stahnek dodajući: „Slavičin otac je bio ložač na lokomotivi. Ponovo se oženio 1973. Te godine se i Slavica udala za Pavla. Godinu dana poslije, 1974., rodila im se kćerka Vesna, a mlađa Ana na svijet je došla pet godina kasnije -1979. godine“.

Slavicu pamti kao mirnu i staloženu ženu.

„Živjeli su u svojoj porodičnoj kući u Trnopolju sve do te tragične noći, između 5. i 6. marta 1993. godine, kada je ubica ušao u njihovu kuću i ispeznio okvir kalašnjikova na njima. U kuhinji na kauču su bili Slavica, Pavle i Ana. Prosuo im je mozak po plafonu, zidovima“, priča otac Stahnek dodajući da se Vesna spasila iskočivši kroz prozor sobe u kojoj je spavala.

¹⁸ Intervju sa grčko-katoličkim sveštenikom ukrajinske crkve u parohiji Presvete Euharistije u Trnopolju Mihailom Stahnekom je obavljen 11. decembra 2015. godine u njegovom parohijskom domu u Trnopolju. Razgovor je vodila Dragana Dardić. Sveštenik Mihailo (Mihailo) Stahnek parohiju Presvete Euharistije u Trnopolju vodi od 1984. gdje je došao iz parohije Lišnja, nadomak Prnjavora. Rođen je 6. marta 1952. godine u selu Aleksić.

Slavica, Ana i Pavle su sahranjeni na ukrajinskom groblju u Trnopolju. Sahranu, koju je obavio otac Stahnek, obezbjeđivao je vojnik sa puškom.

„Narod se plašio. Nisu se znali motivi ubistva. Pretpostavalja se da ih je Dragoje ubio zato što su bili svjedoci ubistva dvojice policajaca. Njihova kuća se nalazila odmah pored stanice u kojoj su ubijeni policajci. Vjerovatno su čuli pucnje, upalili svjetlo i to je bio povod da Dragoje dođe do njih“, kaže otac Stahnek dodajući da su to bila teška vremena.

„U Trnopolju se nalazio prihvatni centar ili logor, kako ga neki zovu, gdje su dovođeni ljudi iz okolnih mesta. Možda je i to bio razlog ubistva. Jer su Butinski bili svjedoci šta se sve radi u prihvatnom centru. Ljudi su morali napuštati svoje kuće. Ko nije htio da ide, da napusti kuću, bivao je ubijen. Negdje u to vrijeme kada se čistio teren, stradala je i Nevenka Pečih. Iako je njen sin bio pripadnik Vojske RS, ubili su je. Možda zbog njenog jezika. Pitala je vojnike koji su bili u selu sa većinskim muslimanskim življem ‘šta su vam oni krivi’ i ubili su je“

Ukrajinski sveštenik se prisjeća da se na sahrani porodice Butinski osjećao veliki strah među ljudima.

„Ljudi su se tresli od straha da bi odnekud po njima mogao osuti rafal, ali je na sahrani ipak bilo naroda. Došao je bio i otac Mladen. Nešto poslije, da zapale svijeću na Slavičnom grobu, došle su i njene kolegice, učiteljice“, kazao nam je otac Stahnek dodajući da se Slavice i njene porodice sjete njihovi sunarodnici koji, po ukrajinskim običajima, za sve mrtve pale svijeće i drže parastose na velike crkvene praznike.

Kćerka Vesna, koja je jedina preživjela i danas živi u Kanadi, svake druge godine dolazi u Trnopolje da zapali svijeću na groblju svojih roditelja i sestre.

Sveštenik se još prisjeća da je Pavle nešto prije ubistva došao do njega u crkvu i pitao ga da li bi on i njegova porodica mogli da se prebace u neke sigurnije krajeve.

Da su slutili da bi im se moglo nešto loše desiti, svjedoči i Tatjana Medarević, rođena Harasemljuk, Slavičina nećakinja.¹⁹

¹⁹ Intervju sa Tatjanom Medarević je obavljen 12. januara 2016. godine u Banjaluci. Tatjana je nastavnica u Osnovnoj školi Aleksa Šantić u Banjaluci. Živjela je i odrasla u Trnopolju. Četiri prva razreda osnovne škole je završila u Trnopolju, a druga četiri u Kozarcu. Pedagošku akademiju je završila u Banjaluci. Slavica Butinski je bila njena ujna.

„Slavica je bila žena mog ujaka, snaha od moje majke. Naše kuće, kuća mojih roditelja i Slavičina i Pavlova kuća su bile jedna pored druge. Mi smo bili upućeni jedni na druge. Ujutro se pila zajednička kafa, međusobno smo se pomagali. Bili smo nekako nerazdvojni. Dva objekta, ali jedna porodica. Baš dan ili dva prije ubistva, plan je bio da oni dođu do mene u Banjaluku. Ali nisu došli. Ubijeni su“, prisjeća se Tatjana koja je tek sada, 22 godina nakon ubistva Butinskih, smogla snage da priča o tom nemilom, tragičnom događaju.

„Slavica je bila komunikativna, društvena osoba. Bila je vesela, voljela se šaliti. Bila je dobra domaćica i brinula se o kćerkama. Možda se čak i prezaštitnički odnosila prema njima, ali pretpostavljam da je to bilo zbog toga što je ona kao vrlo mala ostala bez majke. Imala je dugu plavu kosu koju je kasnije ošišala. Imala je i krupne plave oči i duge, baš duge trepavice. Sjećam se, kad bi stavila maskaru, uvi-jek bi joj ostao crni trag malo ispod obrva, toliko je dugačke trepavice imala“, priča nam Tatjana dodajući da život nije mazio Slavicu i njenu porodicu i da su se dovijali da završe kuću i vrate kredit koji su digli da bi se skućili.

„A onda je u maju počeo rat. U Trnopolju je bio logor otvorenog tipa, ili sabirni centar, kako su ga zvali, u koje su dovodili muslimane i sve druge koji nisu bili Srbi. Ženu, djecu i starce su, preko Crvenog krsta, slali dalje. Vozom su odvoženi do Doboja i dalje u Federaciju, muškarci su ostajali u logoru. Neki su otišli u strane zemlje. Neki nikada nisu stigli do svojih odredišta. Neki prijatelji i komšije su otišli i o njima se ni danas ništa ne zna. Naše kuće su bile tik do sabirnog centra i kako je to bio logor otvorenog tipa zarobljenici su se mogli slobodno šetati, ali nisu smjeli ići predaleko. Bilo im je rečeno da mogu hodati po selu, ali da im niko ne može garantovati bezbjednost. Mnogi od tih ljudi koji su bili dovedeni u sabirni centar su bili u našim kućama. Tu su spavali, uzimali hranu, prali se. Mi smo imali bašte i ljudi su dolazili po hranu“, prisjeća se Tatjana.

U septembru škola nije počela sa radom, jer je služila kao sabirni centar. Učiteljica Slavica je dobila drugi posao, u školi u Petrovom Gaju.

„Kada je ujna počela raditi u drugoj školi u Petrovom Gaju govorila je da joj neki prijete. Pominjala je roditelja jednog učenika koji joj je rekao: „Nećete vi dočekati proljeće. Vas treba pobiti“. I ujaka su upozoravali da se čuva, jer bi mogli biti eliminisani“, kazuje Tatjana dodajući da su njena majka i sestra u decembru 1992. godine uspjele napustiti Trnopolje i otići u Austriju, gdje je tada bio sabirni centar za odlazak u druge zemlje. Butinski su ostali, jer nisu imali pasoše.

„A što se tiče Dragoja, njihovog ubice, želim dvije stvari reći o njemu. On je prije rata bio učenik moje mame, koja je kao i Slavica, bila učiteljica. A mala Ana, koju je ubio, išla je u razred sa kćerkom njegovog brata. Ne vjerujem da je završio srednju

školu. Viđala sam ga sa grupom seoskih mladića koji su ulijevali strah u kosti. Napijali su se. Kad se napiju, počnu tuče i lupanje po kafani. Jednom je Dragoje došao sav krvav do mog tate i on ga je odvezao u hitnu u Kozarac. Znao je našu porodicu u dušu. Ja sam ga se bojala. Iako mi nikad ništa loše nije rekao, govorila sam sebi ‘ne daj bože da ga sretnem u noći’, govorila Tatjana dodajući da je lokalnu gostionicu koju je Dragoje redovno posjećivao držao tada Sakib Garibović.

„Sakib je bio naš izuzetan prijatelj. Školovao se u Zagrebu, nakon čega se vratio u Trnopolje i kupio kafanu. Znao je izbaciti Dragoja iz kafane kad ovaj previše popije. I Sakib je bio u sabirnom centru. Dragoje je dolazio tamo da ga traži. Sakib se sakriva“, kazuje Tatjana dodajući da su svi bili ustrašeni.

„Ja sam se dugo bojala. Poslije ubistva porodice Butinski bila sam dugo, dugo psihički nestabilna. Osjećala sam ogroman strah. Sad je to malo zalijećeno“.

„Ujak Pavle je na početku rata bio u Teritorijalnoj odbrani, ali su ga skinuli sa mjesta rezervnog policajca, jer je bio Ukrajinac. Čim je došla srpska vojska, njega su isključili. A Dragoje, on je tražio svoje neprijatelje iz mira. Sjećam se jednog događaja. Dragoje je bio sa nekim čovjekom u našem dvorištu. Ujak ga je pitao kuda je krenuo, a on mu je odgovorio da se to njega ne tiče. Ujak mu je onda rekao da izade iz njegovog dvorišta. Mislim da je strahovao da bi Dragoje mogao ubiti tog čovjeka u njegovom dvorištu, naočigled žene i djece. Mislim da je to bila jedina stvar zbog koje je Dragoje mogao biti ljut na ujaka“.

„Imali smo i bunar u dvorištu. Natkriven. Kasnije, kada su drugi ljudi kupili našu kuću, u bunaru su pronašli leš.“

Tatjana ni danas sa sigurnošću ne može reći šta je bio razlog ubistva Slavice, Pavla i Ane.

„Dragoje je na suđenju rekao, a ja mu djelimično vjerujem, da mu je bio pao mrak na oči. Ispalio je rafal na ove jadnike, policajce za koje imam samo riječi dobrote i hvale. Stvarno su bili ljudi na mjestu. Pretpostavljam da je policajce ubio zbog ljubomore, zavisti. Oni su bili tu kod svojih kuća, u toplom, dok je on hodao po ratištima, daleko od kuće. Ali zašto se vratio do ujaka?! Zašto mu je on otvorio vrata?! Vjerovatno nije mogao da prepostavi da bi on to mogao njima uraditi. Ali zašto se nije opirao?! Ne mogu da shvatim. Vjerovatno je ujak čuo rafale i htio otici da vidi šta se dešava“, priča Tatjana dodajući da bi razlog ubistva, možda, mogao biti i taj što je u ujakovoj kući bilo struje.

„Da bi policijska stanica mogla da radi, od obližnje željezničke stanice bili su sproveli jedan vod, struju do stanice. Iz dobre namjere, policijaci su sproveli žicu

do ujaka, tako da je i on imao struju. Upozorili su ga samo da uvijek drži roletne spuštene da drugi ne vide da su mu dali struju. Ali ujak nije bio takav. Nisu mogli da šute da imaju struju. Svima su je davali. Ljudi su kod njih dolazili da napune akumulatore. Dragoje je to sigurno znao. Možda je te noći video svjetlo u ujakovoj kući. Ne znam“, govori Tatjana dodajući da je odmah nakon što su joj javili o ubistvu došla u Trnopolje.

„Okupili smo se u kući moje majke. Ja, moja sestra, od drugog ujaka kćerka, brat od tetke. Tatina rođena sestra, moja tetka ih je već bila oprala i pripremila za sahranu. Sahranili smo ih dan poslije. To je bio šok koji je nemoguće opisati. Vesna, starija kćerka koja je uspjela iskočiti kroz prozor i pobjeći, jedno je vrijeme bila kod mene u Banjaluci, kasnije je otisla u Zagreb kod rodjaka. Bojali smo se da će je neko tražiti. Jer oni su bili očevici svega što se tada dešavalо u Trnopolju. Svjedoci logora. Svi su bili otisli iz sela, samo smo mi bili ostali u centru, jer tu smo živjeli. Donosili smo hranu ljudima da jedu. Ljudi su dolazili nama i pričali“.

„Vesna je poslije ubistva sestre, majke i oca odbijala da o tome razgovora. Nije mogla mirno sjediti, histerično se smijala. Poslije, kada je otisla u Zagreb posjećivala je psihijatra. Ni danas, poslije toliko godina, nije dobro. Ima svoju porodicu, ali odbija da ima djecu. Ipak, mislim da je jako hrabra. Ona nema straha od Dragoja. Dolazi često u Trnopolje. Obiđe rođake i grob svojih roditelja i sestre. Vesna nije dobila nikakvu nadoknadu ili odštetu ni od koga“, kazuje Tatjana dodajući: „Ja Dragoju želim smrt. Napišite to slobodno. Sanjala sam kako sam nekako ušla u zatvor i otrovala mu hranu. On je ubio tri osobe koje nikada nikog nisu uvrijedile, a on i dalje živi. Pomišljam o njegovoj smrti“.

„I moja majka je sve to loše podnijela. Nikako. To je bio šok. Stariji brat je poslije toga obolio. Psihički smo svi oslabili. Nikad se ne možeš oporaviti“.

Na pitanje da li se iko danas sjeća Slavice Butinski i obilježava njihovo stradanje, Tatjana je odgovorila: „Mislim da ih se sjećaju ljudi koji su tu dolazili, ostavljali svoje stvari misleći da će se uskoro vratiti svojim kućama. Oni ih se sjećaju. A mi i danas obilježavamo Anin rođendan. Sjećamo se koliko bi godina imala da je ostala živa. Vesni to puno znači“.

Ubici porodice Butinski Dragoju Čaviću suđeno je pred Vojnim sudom u Banjaluci.

„Krivičnim zakonom Republike Srpske za ovaku vrstu krivičnog djela predviđene su samo dvije vrste kazne: zatvor u trajanju od 20 godina ili smrt streljanjem. Ja lično sam protiv smrtne kazne kao metoda kažnjavanja i teško mi je bilo donijeti odluku da nekome oduzmem život, ali drugog adekvatnog i pravednog

rješenja nije bilo. Po meni, bilo bi lakše nama sudijama da postoji mogućnost kažnjavanja i doživotnom robijom. U slučaju Čavića, kazna od 20 godina bila mi je preblaga, čak da osuđenik odleži svaki dan te kazne, jer na slobodu izlazi sa 55 godina, dakle čovjek u punoj snazi i nisam mogao da opteretim svoju savjest razmišljanjem koja bi još zlodjela mogao da počini kad izađe iz zatvora. To je bio moj motiv da prihvatom prijedlog za izricanje smrtne kazne, ali naglašavam da presuda još nije pravosnažna i pravo žalbe imaju i optuženi i porodice oštećenih”, riječi su kapetana Vojislava Dimiritićevića, predsjednika petočlanog Sudskog vijeća Vojnog suda u Banjaluci, izrečene na suđenju Dragoju Čaviću²⁰.

Prema kazivanju sveštenika ukrajinske crkve u Trnopolju Mihaila Stahneka, kazna Čaviću je kasnije preinačena u kaznu zatvora u trajanju od 20 godina. „U međuvremenu je Čavić amnestiran. Amnestirao ga je njegov prezimenjak, tadašnji predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić. Dragoje je sada slobodan čovjek. Možete ga vidjeti kako šeta ili piye pivo u kafani“, rekao nam je otac Stahnek ponavljajući: „O porodici Butinski nikada nije rekao ništa loše. Čovjek ne može da se ne zapita zašto im se ovo desilo“.

²⁰ „Svjedoci zločina nisu smjeli preživjeti“ (1994, novembar) *Ekstra Magazin* broj 7, str. 24.25.

Manda Vulić (1912 – 1992), selo Korita

Manda Vulić ubijena je u aprilu 1992. godine zajedno sa suprugom Matom u svojoj kući u selu Korita kod Bosanskog Grahova.

Magistralni put Bosansko Grahovo – Livno prolazi pokraj sela Korita, udaljenog od Bosanskog Grahova nekih 7 kilometara. Spaljeno i uništeno selo još od prošlog rata (1941.) u kojem nije bilo nikakve infrastrukture (vode, puta struje), dobilo je prije godinu dana prometnu oznaku po prvi put od svog postojanja. U Koritima se još skriva tajna posljednjeg zločina iz proljeća 1992. godine, kada su u svojoj kući, kao jedini stanovnici toga sela, pogubljeni Manda i Mate Vulić, stariji bračni par, koji su živjeli sami, i mislili da se njima ne može desiti ništa loše, jer su svoji na svome i nikome ništa nisu na žao učinili.

Manda²¹ je bila domaćica, dobra, vrijedna žena, koja je u dobi ubojstva imala 80 godina, ali je još bila jako aktivna u svom domaćinstvu i vrijedno radila i brinula se o svom suprugu, kući, stoci koju su uzgajali. Manda je bila majka petoro djece, udala se sa 23 godine, i već u Drugom svjetskom ratu, sa suprugom i starijom djecom bježala iz Bosanskog Grahova. No nakon završetka rata vratila se Manda sa svojom obitelji u svoje selo Korita i obnovila svoje ognjište. Vrlo mali broj obitelji se vratio u selo Korita; 1960. godine zabilježena su dva domaćinstva sa troje stanovnika, imali su samo jednog susjeda, rođaka Matu „putara“. No ubrzo i on je otisao i od tada Manda i Mate Vulić ostaju jedini stanovnici sela Korita.

Cijelo vrijeme življena posjećivala su ih djeca koja su se rasula po svijetu, od Njemačke, do Slavonije, Istre. Redovno su dolazili svako ljeto i blagdane, da pomognu roditeljima u poljoprivrednim poslovima, pripremali su hranu za ovce, krave, konje i druge mnogobrojne životinje. Manda je bila jako vrijedna žena, ona i Mate su bili jedni od najpoznatijih stočara u BiH. Bili su rekorderi u proizvodnji sira, mesa, kajmaka, vune i često primali razne diplome i priznanja od raznih ministarstava i stočnih sajmova. No, ta priznanja im nisu bila od velike koristi, nikada za života nisu dobili električnu energiju i svoj život skončali su na jedan jako okrutan način.

²¹ Priču o životu i stradanju Mande Vulić napisala je Danka Zelić na osnovu razgovora koji je vodila sa Miroslavom Zelićem i Mate Vulićem, 20. 12. 2015. i 14. 11. 2015. godine. Za pisanje priče korišten je i tekst "Umrla su Korita", objavljen u dnevnom listu *Oslobodenje*, 26. 04. 2003. godine, strana 28.

Manda se bavila poljoprivredom i stočarstvom, muzla ovce i krave i pripremala na daleko poznati kajmak i sir, koji se nalazio na trpezama poznatih hotela i restorana. U svoj dom primala je česte goste, putnike namjernike, poznane i nepoznane ljudi koji su navraćali kod njih, bilo zbog posla ili radoznalosti, vremenskih neprilika, kvara na automobilu i sl. Bila je velika šaljivica, uvijek spremna na fini razgovor, kavu i rakijicu. Kroz njenu kuću uvijek su prolazili pčelari, planinari, lovci, učenici, susjedi iz obližnjih sela.

Mnogi su našli spas u njenom topлом domu kada su vremena bila pogubna uslijed velikih snjegova i mećava. Sve njih Manda je dočekivala raširenih ruku, ugostila, nahranila, utoplila, i brinula se na desetke njih dok se vrijeme ne bi smirilo. Spasila je jako puno ljudi, slučajnih prolaznika i namjernika koji su bili ispaćeni, iznemogli i prozebli kojima je davala okrijepe, njegovala ih i pomagala im da se oporave da bi mogli nastaviti put.

Imala je jako malo slobodnog vremena, dok je bila mlađa znala je otići u posjetu svojoj djeci, ali se nije puno zadržavala jer se jako brinula što će biti sa njenim suprugom Matom i sa njenim blagom. Nedjelja joj je bila dan za odmor tada bi znala otići u Obljaj u crkvu na svetu misu, a rijetko je znala posjetiti i svoje prijatelje i „kume“ u selima Peulje, Luke i Obljaj. Manda je bila česta kuma na krštenjima, a dok je bila mlađa kumovala je i mnogim bračnim parovima, kumovala je mnogo djeci pri krštenju bez obzira jesu li djeca katolička ili pravoslavna. Manda je kumovala u svim crkvama u Bosanskom Grahovu.

Nije se bojala rata, i nije vjerovala da joj se može išta loše dogoditi, ipak bila je malo opreznija u brizi za svoju djecu, koja su htjela da dodu po nju i oca i da ih odvedu u svoja mjesta življenja. Nije im dala da dolaze kod njih u Koritu, bojala se za njih da im se što ne dogodi. Tjerala ih je što dalje od njih, i onda kada joj je možda bilo najteže, kada su ih pljačkali i maltretirali nije htjela da joj sinovi dolaze, jer se bojala za njihov život. Manda je to kategorički odbijala, nije htjela napustiti svoja Korita.

I tu kobnu 1992. godinu Manda je dočekala sama sa suprugom Matom u Koritima. Rat se razbuktao odmah početkom godine, iako nisu bili blizu prve crte ratovanja vojska je često navraćala kod njih s ciljem da uzmu koju ovcu ili tele za svoje potrebe. I tada su bili ugošćeni i tada im je Manda kuhalala kavu i iznosila rakiju, i ostajala u svojoj kući sama, a vojska je prolazila i njen suprug Mate je znao otići do susjednog sela Luke ili do grada u nabavku ili da se čuje sa djecom. No Manda nije napuštala ognjište, svoju stoku i svoje imanje. Još 1991. godine kada se rat naslućivao u BiH, jer je u susjednoj Hrvatskoj već buktio, Mandu su počeli maltretirati neki nepoznati muškarci, vezali su je u njenoj kući, rušili, pljačkali, odnijeli joj vrijednu imovinu, ali Manda se nije bojala, nije

htjela pobjeći, nije htjela djeci, niti je htjela da djeca dolaze i da se izlažu opasnostima.

Iz Bosanskog Grahova se nije moglo nigdje, put prema Livnu je bio blokiran, vojska se rasporedila prema Livnu udaljenom od Bosanskog Grahova nekih 70-ak kilometara, linije ratovanja od sela Korita bile su udaljene 30-ak kilometara. Često su ih posjećivali muškarci iz obližnjih sela, koje je Manda poznavala i ispitivali gdje su joj sinovi, kada dolaze. Manda se hrabro držala, nije ulazila u svađe i prepiske, branila je svoju djecu i svoju kuću. Govorila je da su njih dvoje stariji i da nikome ništa nisu učinili pa njih nitko neće dirati.

Susjedi iz obližnjeg sela su 23.04.1992.godine, našli ubijene Mandu i supruga Matu u njihovoј kući. Ubijeni su vatrenim oružjem, ali točno vrijeme smrti nisu znali, jer ih nitko nije viđao nekoliko dana, tako da se još nije saznalo koji su dan točno ubijeni. Zločinci još nisu pronađeni, postoje razne priče, svi su obećavali obitelji da će se počinitelji pronaći i kazniti, međutim i nakon 23 godine od ovog stravičnog zločina nitko nije odgovarao. Mandin najmlađi sin Mate, još uporno hoda i traži pravdu za svoje roditelje po raznim ministarstvima, tužiteljstvima, policijama i sudovima, ali bezuspješno. Teško se miri sa sudbinom da su mu roditelji svoj dugi vijek skončali na tako okrutan i žalostan način, vjerujući svima, vjerujući da su svi ljudi dobromanjerni da svi koji im dođu u kuću zasluzuju kavu i rakiju, bez obzira jesu li to njihovi prijatelji ili njihovi krvnici.

Dan poslije pronalaska, 24.04.1992.godine, nekoliko mještana i prijatelja Mande i Mate sahranili su pokojne u katoličko groblje Peruševac kod sela Luke, na brzinu bez ikakvog obreda i svećenika, svi su se brzo razišli, bojali su se jer je rat bjesnio. Nakon završetka rata, njihov sin Mate prvi je posjetio Bosansko Grahovo i njihov grob, obilježio ga spomenikom i uklesao slike svojih roditelja na njega. Isklesao, kako on kaže, ikonu, svetu sliku svoje majke, koja je bila oličenje poštenja, dobrote, miroljubivosti i hrabrosti.

Mevla Vila (1942 – 1992), Višegrad

Mevla Vila rođena je, odrasla, živjela i ubijena u Višgradu. Priču o njenom životu nam je ispričala Mula Lipa²², njena komšinica.

Mula je Melvu Vilu poznavala od kad zna za sebe, jer je Mevla živjela u kući pored njenih roditelja. Za Mevlu su imali samo riječi hvale. Govorili su da je jako dobra i plemenita žena ili, kako je Mula rekla: "Žena o sebi i pri sebi". Bila je veselog duha i voljela je da se šali.

Mevla je živjela u kući s mužem, dvije kćerke i tri sina. Mula je često posjećivala svoje roditelje i svaki put bi odvojila vremena da s Mevlom popije kafu i da se ispričaju. Bila je nezaposlena, žena domaćica. Vesela i puna duha, jako dobro se slagala sa svima.

U ratu je Mevlin muž odveden i nikad se nije vratio, a izgubila je i tri sina. Ostala je sama sa dvije kćerke.

Tog kognog dana Mula je otisla da posjeti svoje roditelje i kad je došla pred kuću čula je vrisak i plač iz Mevline kuće. Svi su bili uplašeni i uznemireni. Mulin otac je rekao da je Mevla ubijena u kući na oči jedne kćerke, koja je nakon toga doživjela nervni slom i do danas se liječi od stresa koji je doživjela taj dan. Druga kćerka je bila u Sarajevu na školovanju.

Mula je sa svojim ocem otisla do Mevline kuće kako bi saznala šta se desilo. Međutim, ostala je ispred, a kuću je ušao njen otac. Kada je Mulin otac izašao iz kuće, rekao je da bi bilo bolje da ni on nije ušao unutra. Prizor je bio zastrašujući, jer je kuća bila sva krvava, čak i po zidovima.

Još niko nije osuđen za neno ubistvo, a Mevla je sahranjena ispred kuće. Ekshumacijom je potvrđeno da je Mevla ubijena, ali ne postoji nikakav zapis o tome. Njen mezar posjećuje samo kćerka koja nije bila u kući prilikom njenog ubistva, dok druga kćerka zbog zdravstvenih razloga, još ne može da posjeti majčin grob.

²² Razgovor sa Mula Lipom vodila je Alma Erak, 5. 12. 2015. godine u Višgradu

Ljubica Mitrović (1942 - 1992), Bratunac

Ljubica Mitrović rođena je 1942. godine u selu Vitkovci, na području opštine Bratunac, kao najstarije dijete Milje i Živorada. Odrasla je u radničko-seoskoj porodici sa dva mlađa brata, Tomislavom i Dragoslavom. Ubijena je 1992. godine dok je bježala pred vojnicima koji su zauzimali selo u kojem je živjela.

„Moju majku život nije mazio“, sa sjetom priča njena starija kćerka Gordana Stevanović²³ koja danas živi u Hranči kod Bratunca²⁴, u kući u kojoj je odrasla sa majkom i djedom Živoradom (umro prirodnom smrću 1991. godine) i u kojoj je i Ljubica živjela do zadnjeg dana života.

„Kada je imala 10 godina moja majka se razboljela. Nakon dužeg liječenja i operacije noge u Sarajevu, morala je da se pomiri sa invaliditetom. Završila je samo četiri razreda osnovne škole jer zbog bolesti nije mogla da nastavi školovanje. Bila je inteligentna i načitana žena.“

Ljubica se početkom 1970. godine udala u Zrenjanin. „Moj otac Miodrag i majka razveli su se nakon par godina braka, nakon što smo rođene ja i moja mlađa sestra Milena“. Gordana priča da su se njih tri iz Zrenjanina vratile u Hranču (Donji Magašići) kod djeda i babe gdje Ljubica nastavlja život mukotrpnim radom na selu. „Iako je bila invalid u nogu za nju nije bilo teškog posla“, kaže Gordana.

„Posle dedine smrti nas tri smo živjele zajedno do početka 1992. godine. Majka nam je bila glava porodice. Borila se da moja sestra i ja ne osjetimo da nam nešto nedostaje. Nije imala platu, ali je baveći se poljoprivredom i stočarstvom znala od jednog dinara da napravi dva. Odlazila je na zelenu pijacu, prodavala mlijeko, sir, kajmak, jaja, povrće i tako uspijevala da nas školuje. Kad god sam mogla pomagala sam mami u svim poslovima, a kao znak zahvalnosti za njenu požrtvovanost uzvraćala sam joj odličnim uspjehom u osnovnoj i srednjoj školi. Znala sam da je to čini srećnom, kada dođe na roditeljski i čuje samo riječi pohvale za mene. Kroz

²³ Razgovor sa Gordanom Stevanović vodila je Dragana Đurić, 26. i 28. 01. 2016. godine u Bratuncu.

²⁴ Gordana (45), je završila srednju školu, ali živi od poljoprivrede. Udata je i ima dvije kćerke. U toku 2003. godine sagradila je kuću na porodičnom ognjištu, na mjestu njihove stare kuće koja je 1992. godine do temelja zapaljena. Od '92. do 2013. živjela je u Bratuncu kao raseljeno lice.

česte razgovore sa njom shvatila sam da je patila što nije mogla da nastavi školovanje, pa sam željela da bude ponosna na moj uspjeh u školi. Nakon završene srednje škole, nismo imale sredstava i nisam upisala fakultet. Ostala sam da da živim u selu, sa djedom, mamom i sestrom”.

U julu 1991. godine umro je djed Živorad i Ljubica sa kćerkama ostaje sama, bez ikakvih primanja. Ipak, imale su porodičnu kuću. Gordana počinje da radi u prodavnici ali kako se politička situacija zaoštrava, vlasnik zatvara prodavnici i djevojka ostaje bez posla. Svi su govorili o mogućnosti rata u Bosni. Gordana se sjeća da je sa majkom razgovarala o stanju u zemlji i ubjedjivala je da prodaju imanje i kuću i odu u Srbiju.

„U tim razgovorima moja pokojna majka je bila baš tvrdoglava, što prethodnih godina nisam primjećivala. Uvijek mi je isto ponavljala: 'Ja neće nigdje. Mene neće niko dirati, idite vi, ja sam nesposobna, moje komšije muslimani mi neće ništa, ja nemam sinova da idu u rat, oni me neće dirati'. Nisam uspela da je ubjedim, jer ona nije vjerovala da će doći do rata“.

Krajem marta 1992. godine Gordana u potrazi za poslom odlazi u Zrenjanin, a majka i sestra ostaju u selu. „Gubim svaki kontakt sa sestrom i majkom, telefonske veze su u prekidu. Ništa ne znam kako je u Bratuncu ni kako su one. Jednog dana, početkom jula gledam televiziju. Prikazuju Bratunac, nekakav miting ispred opštine. U jednom momentu vidim moju majku, znači živa je. Tada sam je posljednji put vidjela živu“.

Tog 26. jula 1992. godine Gordana je oko podneva došla kući i uključila televiziju. U vijestima čuje da je dan prije toga napadnuto njen selo: "Juče, 25. jula oko 15:00 časova su jake muslimanske snage iz Srebrenice izvršile napad na srpsko selo Hranča (Donji Magašići, Pajići, Radonjići). Selo je do temelja spaljeno, ima desetine poginulih i ranjenih stanovnika tog sela", ponavlja najavu tv voditelja kao da ju je tek čula. Sjeća se da je voditelj rekao da je u toku potraga i za par nestalih mještana sela. „Počeh plakati, jer sam znala da su tu bile i moja majka i sestra. Sutradan sam saznala da je sestra dosla u Srbiju, kod ujaka nekoliko dana prije napada.“ Gordana tek tri dana kasnije saznaće, od rođaka iz Šapca da je majka poginula upravo tog 25. jula a selo je spaljeno.

„Moja bol nije imala kraja, zar mi niko nije javio, zar je moja majka to zaslужila da bude sahranjena a da ja ne znam da je mrtva. Početkom septembra sestra i ja dolazimo u Bratunac da majci damo 40-dnevni pomen. Strah me, ne znam gdje ću, gde je ko... Čula sam da su preživjeli iz mog sela smješteni u užem dijelu grada. Grad je pun naroda koji je izbjegao iz Srebrenice, Zenice, spaljenih sela oko Bratunca. Skoro nikog ne poznajem“.

Gordana je od komšija saznala da je Ljubica ubijena dok je bježala prema Bratuncu, u Glogovskoj rijeci, na udaljenosti 200-300 metara od kuće. Ubijena je iz vatre nog oružja sa par metaka i probodena bajonetom u predjelu srca. Isti dan poslije napada mrtvi su preveženi u Bratunac, a naredni dan je obavljena sahrana. „Ovom prilikom želim da se zahvalim komšijama i rodbini koji su je opremili i sahranili, iako ja nisam bila tu“.

Nakon završetka rata Gordanina sestra Milena uspijeva da od poznanika iz policije dobije majčinu sliku sa lične karte, da je kopira. „Umnožile smo je u par primjeraka i to je jedina slika naše majke koju imamo“.

Poslije rata Gordana i Milena nemaju nikakva prava, jer Ljubica nije bila vojnik, borac. „Nigdje ne mogu da dobijem potvrdu da je moja majka ubijena kao civil. Da pripadamo kategoriji porodica poginulih boraca imale bismo sva prava, ali naša majka je civilna žrtva rata. Nije imala pravo ni na besplatan nadgrobni spomenik, jer tada nadležni za dodjelu je tražio da ga častimo da bi moja majka bila na spisku za besplatan nadgrobni spomenik,“ s gorčinom se sjeća Gordana Stevanović.

„Sada je ona u mom sjećanju, moje sestre, familije i komšija. Obilježavamo godišnjice stradanja i zadušne dane. Opština i boračka organizacija sjećaju se samo kada je njima potrebno da prikažu broj žrtava, jer i moja majka je bila jedna u nizu tih žrtava. Mene, kao djeteta civilne žrtve se sjete samo kad treba dati izjavu za javnost, a oni nisu sposobni izdati jednu običnu potvrdu da je moja majka civilna žrtva rata, koja je život izgubila u svom selu. Nije samo ona nezabilježena, kao civilna žrvta rata, takvih ima na stotine“.

Gordana kaže da su spomenik majci podigle ona i sestra, od svojih sredstava, jer su željela da Ljubica ima spomen obilježje i da ga je zaslužila. „Vrijeme prolazi ali tuga ostaje. Ja sam ostala u Bratuncu do kraja, napravila sam ponovo kuću na istom mestu gde je bila i prije“, kaže Gordana koja je na taj način, obnavljanjem porodične kuće, majci odala i najveće priznanje. Žrtvovanje hrome žene da kćerke izvede na put nije bilo uzalud. Milena se udala i živi u Njemačkoj. I ona i Gordana imaju djecu i danas još bolje razumiju majku Ljubicu.

„Samo mi je žao što se još ne zna ime ubice moje majke,“ kaže na kraju, Gordana Stevanović.

Ajna Sulji (1928-1992), Potočani, Zvornik

Ajna je rođena u selu Potočani kod Zvornika, od oca Hasana i majke Fazile. U Potočanima je provela najveći dio života i u rodnom selu je i ubijena 1992. godine. Sahranjena je u memorijalnom centru Memići-Kalesija, 2012. Rodila je četiri kćerke, od kojih je jedna umrla kao devetomjesečna beba. O Ajninom životu saznali smo više od njene najmlađe kćerke Ramize Omerović²⁵ iz Bratunaca.

Ajna Sulji imala je težak život, a prema Ramizinom svjedočenju, teška majčina sudbina dijelom prati i nju, njenu kćerku. Ramiza je rođena 1971. u Potočanima, u drugom braku njene majke sa Ramadanom Suljijem. Udala se jako mlada. Suprug joj je poginuo u ratu. Sa tri kćerke živi u selu svog supruga, Kamenice-Poduđe, opština Bratunac.

„Moja majka je imala teško djetinstvo. Odmah po rođenju umire joj majka, tj moja nena. Tako da ona ostaje da živi sa ocem, nemom i djedom. Njen otac, a moj djed, ubrzo ostavlja kćerku sa svojim roditeljima i odlazi u Tuzlu gdje započinje novi život sa novom ženom sa kojom poslije osniva porodicu. Othranili su je djed Ohran i tetka Ajša. Kako mi je majka pričala, djed i tetka kojima je ona ostavljena nisu posebno brinuli o njenom zdravlju i odgoju. Kao mala počela je da gubi sluh jer su je kako često boljele uši. Nije isla u školu. Jako mlada se i udala.“

Ajna u prvom braku dobija tri kćerke od kojih jedna umire zbog bolesti. Druge dvije su danas srećno udate, priča Ramiza. „U prvom braku je imala problema jer nije imala muške djece, a sredina je bila takva da nisu prihvatali ženu koja ne rodi muško dijete jer nema kome muž naslijedstvo da ostavi. Zlostavljali su je i suprug Safet i njegova uža i šira familija svih 9 godina braka. Muž je pio i tukao je. I uvijek su joj govorili da je nikakva žena kad ne može da mu podari nasljednika.“

Ajna na kraju doživljava da je suprug istjera iz kuće. Vraća se svojima a njene kćerke Ismeta i Hajra ostaju sa ocem. „Poslije toga moja majka je počela da puši cigare i bila je strastveni pusač“, priča Ramiza. Ajna se drugi put udala nekoliko godina kasnije, za Ramizinog oca Ramadana Sulji, koji je bio porijeklom iz Albanije. Ramiza kaže da su njeni roditelji bili zaljubljeni jedno u drugo. U to vrijeme Ajnine kćerke iz prvog braka već su udate, a starija je imala i djecu. „Nisu odobravale što se ponovo udala, govorile su da je to sramota jer je majka imala oko četrdesetak

²⁵ Intervju sa Ramizom Omerović, najmlađom kćerkom Ajne Sulji, obavila je Rašida Omerović 11. 12. 2015. godine u selu Kamenice kod Bratunaca

godina, a trudna je kada i njena kćerka.“

Ipak, Ramiza se sjeća da je imala lijepo djetinjstvo, bila je pažena kao i svaka jedinica. Otac je radio po Beogradu i Iraku, a nekada je i ona sa njim putovala. Ajna je brinula o kući i bavila se poljoprivredom. Ramiza je išla u školu. „Bila sam jedina djevojčica kojoj su tad u to vrijeme roditelji u selu kupovali suknjice koje kod nas niko nije nosio. Jer su se tad nosile dimije i bilo je sramota bilo šta drugo obući“.

„Kad je došlo vrijeme da se ja udam roditelji se nisu slagali jer sam se udala isto mlada kao moja majka i ona me je savjetovala da to nije dobro i da nije vrijeme za to. Nisam je poslušala i otišla sam. Bila sam trudna s prvom kćerkom kad su mi roditelji došli u posjetu i tad ih poslednji put vidim skupa, to je nekako prije početka rata na tri godine“.

Ajna Sulji po drugi put postaje ostavljena žena kada je napušta suprug Ramadan. Ramiza kaže da se njenom ocu gubi svaki trag i ona ni danas ne zna gdje je niti šta je bio razlog razlaza njenih roditelja. Ajni je odlazak supruga teško pao. Utjehu je nalazila u kćerkama jer je pored Ramize uspostavila kontakte sa njenim polusestrama i kod svake je bila dobrodošla. Ramiza dobija drugu kćerku i poziva majku da živi sa njom i njenom porodicom. „Ona je s nama bila vrlo kratko i nije više mogla, rekla je da se mora vratiti na svoje, tamo gdje je navikla i tamo gdje pripada“.

Ramiza priča da njena majka nije vjerovala da će se rat koji je već počeo u Hrvatskoj, proširiti na Bosnu. „Otišla sam kod nje sa kćerkama u posjetu, bila sam trudna sa trećom kćerkom. Rekla sam joj, majko moja, i kod nas će da se zarati. Ona mi je rekla, ma neće šta ti je, ne boj se, daleko je to sve od nas. Mi nikoga ne mrzimo i mi nikoga ne diramo pa neće dirati ni nas. Do zadnjeg dana nije vjerovala da joj se ikad išta može desiti jer, po njenom, ona nikome nije ništa kriva.“

Ramiza je majku poslednji put vidjela u aprilu 1992. godine. Ona sa kćerkama odlazi u Tuzlu, suprug ostaje u Srebrenici. Od tada ne zna za sudbinu supruga, a uskoro gubi i majku.

Od sestre je, u Tuzli, 29. marta 1993. godine saznala da je Ajna poginula, sestri su rekli rođaci. „Sestra je vidjela majku zadnji dan pred pogibiju, bila je u posjeti kod nje u Sahanićima, opština Zvornik i ostala je na konaku. Ujutro je ustala da ide svojoj kući. Moja sestra je molila da ne ide, da joj se nešto može desiti i da je bolje da ostane tu s njima jer u Potočanima skoro nikoga nije bilo, samo nekoliko muškaraca sa svojim porodicama. Ona nije htjela da odustane, rekla je da mora svojoj kući i da joj se neće nista desiti“, kazuje Ramiza. Majčinu pogibiju rekon-

struisale su na osnovu priča njenih komšija. Kako je Ramiza saznala, Ajna je došla u selo i kupila cigarete u mjesnoj prodavnici. Izašla je iz prodavnice kad joj je s leđa prišao čovjek s puškom, pripadao je srpskim oružanim formacijama, i rekao da stane. Ona ga, zbog oštećenog sluha nije čula i nastavila je svojim putem. Nije čula ni ponovljene naredbe. Tako je, dok je hodala i upucana. „Ubijena je kroz leđa odnosno grudni koš, pokazala je analiza ljekara koji su nas pozvali kada smo išle na identifikaciju“, kaže Ramiza.

„Bila sam slomljena i bilo mi je teško da u to povjerujem. Moja majka do zadnjeg momenta nije odustajala od svog sela i nije vjerovala da će joj se išta desiti. Jer nikome zlo nikad nije poželjela“.

Ramiza kaže da je njena majka bila uporna žena koja nikada nije odustajala koliko god teška situacija bila. “I ja sam to isto naslijedila od nje i prenijela na svoje kćerke na što sam vrlo ponosna“.

Kuća Ajne Sulji danas je prazna. Pripala je Ramizi koja je zemlju prodala i otišla da živi sa kćerkama u Kamenice-Pobuđe, opština Bratunac gdje je živjela sa suprugom prije rata. Sjeća se da na eshumaciji nisu našli cijelo tijelo njene majke ali je svejedno zadovoljna što su mogle da je sahrane.

„Nama je trebalo mjesto gdje ćemo je posjećivati. Obilazimo njen mezar i ja i moje kćerke i moje sestre i njena unučad. Ona nije i nikad neće biti zaboravljena što se tiče nas. Ali želim da je se i drugi sjećaju. Kao i svih žena koje su nastradale u ovom ratu“.

GRANATA NE BIRA

Almasa (Rizvić) Bilić (1950-1991), Gradiška

Almasa je rođena u Ljubljani, 3. avgusta 1950. godine. Otac joj je bio vojno lice, ali je ubrzo napustio vojsku i sa porodicom se vratio u Gradišku. Almasa je po zanimanju bila frizerka i vlasnica jednog od najpopularnijih frizerskih salona u Gradišci. Udata, majka dvoje djece, kćerke i sina. Bila je jedna od tri žene koje su 21. septembra 1991. godine stradale od udara granate u Gradišci. Tog dana sa njom su poginule i Štefica Savić i Marica Malešević.

Almasa je gotovo čitav život provela u ovom bosanskom gradiću. Ljudi je pamte kao milu osobu, koja se gotovo nikad nije ljutila. „Tu blagost sam i ja naslijedila. Ja se prosto ne znam derati na svoju djecu“, govori njena kćer Samra²⁶, prisjećajući se majke. „Voljela je muziku. Tata je bio muzičar. I voljela je plesti. I dan danas čuvam jedan džemper koji mi je ona oplela“, ispričala nam je Samra dodajući: „Almasa je bila divna. Divna majka. Divna žena. Svi su je voljeli.“

Samra danas ima 44 godine, udata je i majka je dvoje djece. Nezaposlena je.

„Nešto prije mi je otac poginuo u saobraćajnoj nesreći. Majka je strašno patila za njim. Nakon njegove smrti zatvorila je porodični posao koji smo bili pokrenuli sa tekstilom. Brinula se o meni i pet godina mlađem bratu“ govori nam Samra.

„Almasin frizerski salon je bio čuven. Ona sama je bila duša od čovjeka. Uvijek dotjerana i ugodna. Almasu sam poznavala dosta dobro. Od 1974. godine fenirala sam se u njenom salonu. Obišla sam bila prije toga nekoliko frizera, a onda sam došla do Almase i tu sam i ostala. Dolazila sam, pa jedanput sedmično. Nekada, ako bih bila u blizini, znala sam svratiti samo onako, na duvan. Uvijek smo prijatno razgovarale. Bilo mi je lijepo da mi ona više glave stoji. A to je bitno, ko vam iznad glave stoji“, priča o sjećanju na Almasu njena sugrađanka Lepa Vranić²⁷.

Te kobne subote 21. septembra 1991., Almasa je bila na svom radnom mjestu, u frizerskom salonu. Kćerka Samra tog je dana takođe bila sa njom, pomažući majci. Rat u Bosni još nije počeo, ali se u susjednoj Hrvatskoj borbe rasplamsavaju. „Dok smo mama i ja kejom išle prema salonu, rekla sam joj da je moj momak

²⁶ Intervju sa Samrom Borković, Almasinom kćerkom, urađen je 14. decembra 2015. godine u Gradišci. Razgovor je vodila Dragana Dardić.

²⁷ Lepa je udana, ima dvoje djece i bavi se šivanjem. Intervju sa Lepom Vranić je obavila Dragana Dardić 14. decembra 2015. u Gradišci.

otisao u Švajcarsku. Sklonio se zbog situacije. A ona mi je rekla: 'I mama bi vas poslala, ali nemam gdje'. Nekoliko sati poslije ona je bila mrtva. A brat i ja smo ostali sami", dijeli sa nama svoja teška sjećanja Samra.

Lepa Vranić ovako je zapamtila taj dan: „Sjećam se da sam zvala Almasu da mene i kćerku ubaci te subote za feniranje i šišanje. Kada smo krenule prema salonu, negdje na pola puta, rekla sam Vesni: „nešto mi se ne ide“. Javio me se taj neki osjećaj, kao da mi u želucu nešto titra. Sjećam se i da je te subote u jednom momentu Almasa izašla iz salona na ulicu. Vidjela je svog oca, te je, onako sa makazama i češljem, izašla da ga pita kuda je pošao. On je pratio neke kamione sa vojskom. Ona mu je doviknula: „Nemoj tata daleko, slab si!“.

Prva granata pala je nedugo poslije toga, na poštu u gradu. Odmah zatim, uslijedilo je daljnje granatiranje i detonacije. „Ja sam bila tu sa svojom kćerkom Vesnom. U jednom trenutku poslala sam je napolje da ide da si kupi sendvič. Kad je odjeknula detonacija, istrčala sam napolje i počela iz svega glasa dozivati Vesnu, kćerku. Onda je došlo do detonacije. Mene je pogodilo nekoliko gelera. Kada je prošao taj prvi udar, ustala sam. Imala sam na sebi žutu bluzu i crnu sukњu. Usta su mi bila puna prašine. Vidjela sam da sam sva krvava. Ali srce je i dalje udaralo. Vidjela sam Vesnu kako mi se približava. Onda su me prevezli u bolnicu. Tu sam operisana.“, svjedoči Lepa. Još jednog detalja Lepa se jasno sjeća: „„Sjećam se još da sam je posjetila nešto prije tog nesretnog događaja. Bila je baš sretna. Kad sam je pitala za razlog, rekla je da je sinoć sanjala svog Mutu i da se zato tako danas lijepono osjeća. Mnogo je voljela svog pokojnog muža“.

„Sve je jako kratko trajalo“, govori o tom strašnom događaju Samra. „Sjećam se dvije žene koje su ostale nepomično da leže. Odvezli su me i ostavili u bolnici. Kažu da sam vrištala, ali se ja skoro ničeg ne sjećam. Ne sjećam se ni dženaze“, priča Samra dodajući da je sa majkom bila vrlo bliska. „Kad je i ona poginula, brat i ja smo ostali sami. Sami u jeku rata. Sami u vrijeme kad vam najviše treba neko da vam daje vjetar u leđa“. Nakon majčine pogibije porodični prijatelj je Samru i njenog brata odveo u Švedsku. Bili su medju prvim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine koji su se obreli u toj skandinavskoj zemlji.

Almasin grob danas obilaze samo njena djeca. Ne postoji nikakvo drugo zabilježeno sjećanje na stradanje Almase, Štefice i Marice u Gradišci 1991. godine. Samra priča: „„Za sve ove godine imala sam samo jednu „privilegiju“. Kada smo dizali spomenik mami, morali smo od Islamske vjerske zajednice tražiti dopuštenje i donijeti papir iz kojeg se vidi da oni to dopuštaju, da dignemo spomenik, umjesto nišana. Kada sam ih kontaktirala rekli su

da papiri za nišan koštaju 150, a za spomenik 500 maraka. To je bilo puno novca. Onda je neki čovjek tamo rekao: „Vaša mama je civilna žrtva rata i vi ćete to dobiti besplatno“.

Lepa Vranić priznaje da nikada nije otišla na Almasin grob. „Nikad nisam otišla na Almasin grob. Ali sam je se hiljadu puta sjetila. Bila ja zaista posebna“.

Lejla Bećirović (1974-1993), Lukavac

Lejla je bila najmlađa kćerka Sulejmana i Sehije Bećirović. Kad je počeo rat, pridružila se Civilnoj zaštiti i Merhametu da bi pomagala ljudima koji su postajali žrtve progona i izbjeglištva. Poginula je 22. marta 1993. godine u Lukavcu od gelera granate dok je dijelila hranu izbjeglicama. Bio je zadnji dan Ramazana, uoči Bajrama i pijačni dan u Lukavcu.

Lejla Bećirović rođena je 10. februara 1974. godine u Tuzli. Otac Sulejman je umro kada je imala dvije i po godine. Odrasla je u Lukavcu, uz majku Sehiju i starije sestre Senadu, Miladu i Aidu. O Lejlinom životu i pogibiji razgovarale smo sa njenom sestrom Aidom Sinanović, Muberom, školskom drugaricom i Nerminom, mladićem sa kojim se prije pogibije zabavljala²⁸.

Aida je liječnica u Oružanim snagama BiH. Za svoju porodicu kaže: „Roditelji su mi porijeklom Hercegovci koji su, kao i svi Hercegovci, imali taj tvrdi patrijarhalni stav, možeš imati pet kuća, pet mercedesa, ali ako nemaš sina, ti si siromašan. A dobili su četiri kćerke.“

Nakon očeve smrti, Aida je pokušala preuzeti njegovu ulogu u porodici. „Tata je volio da se šali, pa sam ja ponavljala neke njegove šale. Lejla ga je znala samo sa fotografija, a najviše je ličila na tatu i prva je otišla za njim“.

Pošto su ostale rano bez oca, majka se borila da ih školuje tako što je čuvala tuđu djecu i šila. U isto vrijeme školovala je dvije kćerke u Sarajevu što je iziskivalo jako puno sredstava, vrlo rano dobila je grbu na leđima od savijanja nad mašinom za šivenje. Lejla je upisala ekonomski fakultet, bila druga na rang listi pri prijemu i starije sestre su se dogovorile da će njeno školovanje biti njihova briga.

Aida za Lejlu kaže da je bila posebna i da je imala jak karakter. „Bila je jako uredna, svaka dlaka imala je svoje mjesto. Bila je dijete, a poslije djevojka koja je trčala ispred svoje generacije, puno zrelija za svoje godine.“

„Kao porodica zadnji smo shvatili da je rat i zadnji smo bili među onima koji su mahali JNA koloni. Nismo vjerovali da se može desiti to što se desilo. Mi smo kuća koja je znala na izust pionirski zavjet a kod djeda na zidu stajale su Titova slika i slika Džemala Bijedića. Svi smo znali da su 18. januara poginuli Džemal

²⁸ Sa Aidom Sinanović, Muberom Halilčević i Nerminom Bekticem, 7. i 8. februara 2016. godine, razgovarala je Amra Pirić

Bijedić i Raza, zato što su oni rod mojoj mami, mama je bila Bijedićka. Puno stvari nam nije bilo jasno, ali smo željeli da damo doprinos, kako ja, tako i moja Lejla, iako sam bila protiv da Lejla ide u ratne službe, govorila sam, nemoj ti Lejla, ja ču... Medjutim, ona je toliko željela da da svoj doprinos, pa se desilo to što se desilo“, prisjeća se Aida.

Aida se sjeća da su u Lukavac tog dana, kada je Lejla piginula, stigle izbjeglice iz Bratunca. Lejla je otišla da im dijeli hranu.

„Odvračali smo je od tog rada. Ona je bila takva čistunica, toliko je polagala na urednost, lak za nokte morao se slagati sa sjenilom, maramom na punđi. Sva je bila bez greške. Mislili smo da ona sigurno neće zaleći u krasnom narandžastom sakou ako zapljušte granate, da se ne uprlja. Bila sam protiv toga da ona izlazi, da hoda, da ona bude u civilnoj zaštiti, pa zaboga, ja sam u vojsci, ja sam vojni ljekar, ja ču pomoći, dovoljna sam ja... bojala sam se za nju.“

Priča da je noć prije Lejline pogibije sanjala jedan san, a poslije čitala da kad sanjaš da si izgubila Zub, umrijet će ti blizak prijatelj. „Nazvala sam je ujutro i rekla: 'Lejla, sanjala sam grozan san, de molim te, smotaj noge'. Takvu rečenicu sam znala reći i svojoj prijateljici Jadranki, koja je, a to je tad bilo bitno, Srpskinja, jer ja ljudi dijelim na dobre i loše, a ne po naciji. Tako ja Jadranki kažem, smotaj noge. Pošto sam bila referent sanitetske službe, samim tim sam bila i član komande, ja sam znala kad će se šta dešavati. Znala sam i to, ako mi bacimo jednu granatu, da će oni baciti trideset, jer mi nemamo više od tri – četiri“.

Aida je tog 22. marta bila nemirna, nije mogla da se koncentriše na posao. „Nisam mogla da skontam šta mi je, ja obožavam svoj posao, volim biti doktor i volim svoju ordinaciju i volim raditi sa vojnicima. Ona je to jutro došla kod mene na trenutak da joj napišem uputnicu, jer se loše osjećala. Otišla je sa uputnicom u Dom zdravlja i uradila nalaze“.

Prema Aidinoj priči, na dan pogibije, Lejla nije trebalo da radi, ali vozač ju je zvao, jer dvije druge djevojke nisu mogle doći.

„Kada je pala prva granata, ona je nazvala mamu i rekla 'Ej mama, de napravi nešto osim baklave i kadaifa, doći će mi drugarice s posla', a poslije druge granate je rekla 'Nemoj ni u baštu da bi izašla, budale bacaju granate'. Bio je ponedjeljak, bio je pijačni dan u Lukavcu, došle su prve izbjeglice iz Bratunca i ona im je dijelila hranu. Podijelili su jednu turu, onda su došli po drugu turu u zgradu Merhameta koja je bila 20 metara od moje ordinacije. Pala je treća granata. Od Fikreta vozača nije ostalo ništa, gledala sam mozak rasut po kombiju. Otišla sam prvim autom na kliniku, izletio je doktor Asmir, ortoped, kome sam rekla 'Asmire, moja Lejla

Bećirović'; on je otišao da vidi i vratio se, nije prošlo ni 5-6 sekundi, i rekao je: 'Aida, žao mi je'. Znam da sam tad vrisnula, da su me odveli, moja Lejla je bila ispod bijele plahte i samo ja znam na šta je ličila".

Aida nije htjela pričati majci o težini Lejlinoj povreda. Kada se majka susrela sa mualimom, ženom koja je pripremala Lejlu za sahranu, Aida se sledila na majčino pitanje: „Na šta je moja Lejla ličila.“

„Ja sam se ukočila. Šta će sad reći bula, koja ne smije lagati. Ako kaže istinu, pa Bože... Medutim, da bula nije džaba bula, ona je smislila najljepšu rečenicu. Ovako je rekla: 'Teta Sehija, ja ljepšu nisam kupala'“.

„Da je preživjela, ne znam kako bi živjela sa tim ožiljcima“, razmišlja danas Aida koja nije dozvoljavala da se Peru Lejline košulje, da bi sačuvala uspomene na poginulu sestru.

„Znalo mi se desiti, dovede me do ludila, ne mogu da se sjetim njenog glasa. Uhvati me panika. Žao mi je što mi je negdje nestao notes, voljela bih ga pokazati i vama. Možda ga je neko namjerno sklonio od mene. Vjerovatno da ga ne čitam. Taj notes je bio u njenoj torbi i onaj dan kad je pala granata, tako da je taj notes do pola gelerom izbušen. Jedan dan sam sjela i napisala joj pismo. Napisala sam joj kako mi nedostaje, kako je molim da mi ne zamjeri zato što znam nekada biti i gruba prema ljudima koji znam da me vole pa će mi oprostiti. Znam da sam joj napisala neke stihove i molila je da se pazi u životu. Znam da sam joj napisala da pokuša shvatiti što sam ja takva osoba, kao što piše u pjesmi Desanke Maksimović:

...Osjećam da u meni ima cijela jedna plima riječi nerečenih,

Da bih srce mogla poklanjati svima i da opet dosta ostane ga meni...

Njoj sam sve to pisala i čitala na grobu sa njenim momkom. Znam da je zadnje što sam napisala u tom pismu bilo ... a sad uzmi mladost pod ruku i zapleši kroz život... Možda je sramota, ali mene ničega nije stid, ja sam kopala mezar, htjela sam da je otkopam. Zašto sam je otkopavala? Pa jel' moguće da onako lijepa kosa truhne u zemlji, a ja kao doktor znam šta bude s tijelom“, govori Aida koja je dugo poslije Lejline smrti bila mrtva, samo je radila.

„Ostala sam s mamom i mi kao nešto pričamo... a ne zna se kojoj je gore“.

Tuga nije nestala, ali jednog dana život je pobijedio. Aida Sinanović danas ima porodicu i posao koji voli, a priča o Lejli je priča o sestrinskoj ljubavi i patnji porodica

koje su izgubile najmilije.

Mubera Halilčević Lejle se sjeća iz osnovne škole. Pravo drugarstvo počelo je od prvog razreda Ekonomski škole u Lukavcu. Lejla je bila odlična učenica spremna da pomogne drugim đacima oko zadaće i solidarna u đačkim nestaljucima kada se bježalo sa časova ili nadmudrivalo sa profesorima.

„Ja sam stanovaла мало dalje od centra i svaki dan sam svraćala do nje da bi išle zajedno u školu.“

Mubera se živo sjeća dana Lejline pogibije: „Taj dan me nazvala školska drugarica i pitala 'Znaš li ko je poginuo?' Svaki dan se ginulo i pitala sam se ko je to danas... Ostala sam nijema, nisam znala šta da radim. Nazvala sam njenu majku, kao da to još jednom provjerim. Rekla mi je da je ranjena i da je u bolnici. Otišla sam njenoj kući, skupila se sva familija. Popodne je javljeno da je umrla“.

Dugo je poslije Lejline pogibije Mubera posjećivala njenu majku da bi dijelile tugu i tako se lakše nosile sa gubitkom.

Nermin Bektić je danas instruktor vožnje u Lukavcu, oženjen i otac dvije djevojčice.

Lejlu je upoznao u ratu. Sjeća se da su se u početku samo družili, a onda počeli i da se zabavljaju. Bila je to ratna ljubav koja je trajala četiri mjeseca do tragične Lejline smrti. „Okupljali smo se u ono malo kafića koji su radili. Jedva smo čekali da dođem sa linije i bez obzira što sam morao pješačiti 5 km, išao sam da se vidimo. Imao sam 21 godinu“, ispričao nam je Nermin.

Na dan Lejline pogibije, bio je kod kuće, a uveče je trebalo da se nađe sa Lejlom. „Nisam je volio puno zivkati telefonom, to mi je bio kao znak ljubomore. Ali kako smo se trebali naći, zvao sam je kući, javila se njena majka i rekla da je Lejla ranjena i da je u bolnici. Imao sam auto i nešto rezervnog goriva, za ne daj Bože, i odmah sam pošao u bolnicu. Jedva sam se provukao kroz barikade koje su bile postavljene na petlji. Usput sam očekivao da će je vidjeti ranjenu, i da će ozdraviti...“

Nermin se u bolnici našao sa Aidom. Lejlu su vidjeli u hodniku, na kolicima, pokrivenu bijelom plahtom.

„Teško mi je bilo nastaviti bez Lejle. Nisam više htio da se vežem, bio sam sam. Dugo sam išao na mezarje“, sjeća se Nermin.

„Prvi put pričam ovako oву svoju ratnu ljubavnu priču. Danas se od njene porodice najviše družim sa njenom najstarijom sestrom, sa kojom me Lejla nije htjela upoznati, kao još nije vrijeme. Posjećujemo se porodično, dva puta godišnje. Život ide dalje“.

Lukavac je zaboravio Lejlu Bećirović, hrabru i lijepu djevojčicu koja je željela da pomaže drugima i u toj misiji izgubila život. Ipak, u srcima najbližih uspomena je još svježa i bolna.

Klementina Milenković (1963-1994), Zenica

Klementina Milenković rođena je u porodici Brankalioni iz Zenice. Poginula je nakon pada granate 5. marta 1994. godine u Zenici, na Brodi, ispred kapije roditeljske kuće, zajedno sa suprugom Milošem, sestrom Irenkom i dvoje komšija. Njen otac Zvonimir i ujna Emilia, koji su im pokušali pomoći, ranjeni su nakon pada druge granate.

Klementina je rođena u Zenici. Odrasla je na Brodi, u prigradskom naselju, u porodičnoj kući. Završila je srednju ekonomsku školu u Zenici. Nije bila zaposlena. U trenutku pogibije imala je 31 godinu. Iza nje je ostao njen sedmogodišnji sin, Saša.

Saša Milenković²⁹ (1986), danas tridesetogodišnjak, završio je srednju medicinsku školu i radi u zdravstvenom sektoru Kazneno popravnog doma Zenica. „Živio sam sa maminim ujakom dok se nisam oženio, 2009. godine. Onda sam prešao u porodičnu kuću i tu živim sa suprugom Žanom i trogodišnjim sinom Renatom. U toj kući je odrasla moja majka. Tu je, ispred kapije dvorišta, i poginula, zajedno sa mojim ocem i tetkom, svojom sestrom. Sve je renovirano osim fasade. Još su ostali tragovi u dvorištu, od gelera“, priča.

„Mama je bila brižna i osjetljiva“, sjeća se Saša. „Uvijek je brinula o svima i pogodjale su je brige drugih ljudi. Bio sam mali i cijeli dan sam bio uglavnom s njom. Ustajanje, doručak, malo igre dok mama obavlja poslove po kući, pa onda vježbanje. Trebao sam te jeseni da se upišem u prvi razred osnovne škole. Ona je vježbala sa mnom svaki dan. Uglavnom smo čekali da tata dođe s posla pa da za jedno ručamo“.

Saša kaže da se malo toga sjeća iz djetinjstva. „Uglavnom i ne želim da se sjećam. Teško je. Najviše se sjećam toga da je uvijek bila uz mene, da smo najviše vremena provodili zajedno. Pamtim samo to ratno vrijeme. I pamtim samo neke ružne stvari“.

Nisu puno izlazili, družilo se uglavnom po kućama. „Mama je najviše vremena provodila sa svojom sestrom Irenkom. Vikendom smo odlazili kod djeda, u porodičnu kuću na Brodi“.

Te subote, 5.marta Milenkovići su se pripremali za uobičajeni porodični ručak.

²⁹ Razgovor sa Sašom Milenković obavile su Duška Andrić i Meliha Sendić, 16. 01. 2016. u Zenici

Saša se sjeća da je bilo oko tri sata, pola četiri, kad su i uobičajeno ručali.

„Ja sam se igrao napolju u dvorištu. Mama, tata i tetka su bili ispred kapije, prodavali su stvari, onako izložene uz ulicu. Tako se tad preživljavalo. Pala je prva granata. Od nje su poginuli i mama i tata i tetka. Ja sam bio kod podruma. Pala je druga, tad sam pretrčavao do komšija. Pala je nekoliko metara od mene“.

„Nisam se te godine upisao u školu. Zakasnio sam. Tek naredne“, priča Saša o godinama u kojima je trebalo da nauči da živi bez roditelja. Šturo, držeći se činjenica.

„Ne volim se ja sjećati toga. Ne volim ni po grobljima ići ni onako negdje pričati. Odem na groblje u Crkvicama nekoliko puta godišnje. Tako treba. Godišnjica se obilježava na mjestu pogibije. Postavljen je spomenik. Udruženje civilnih žrtava rata je napravilo ploču. Položi se cvijeće“.

Spomen ploča postavljena je ispred ulaza u dvorište. Svakodnevno podsjećanje na gubitak. „Uvijek ostavljamo svježe cvijeće“, kaže Saša Milenković. „Tu sam je vidiо zadnji put i tu je ona za mene ostala, ne na onom groblju. Gledam u budućnost i to me drži. Moja supruga i dijete. Žao mi je što moј sin ne može imati moju majku kao baku. Bila bi najbolja baka. Onakva kakva je bila kao majka. Najbolja na svijetu“.

HEROINA U BIJELOM MANTILU

Linda Petrović (1973-1993), Mostar

Linda Petrović je rođena 8. avgusta 1973. godine u Mostaru. Njenu porodicu činili su majka Ferida i otac Marko, te braća Oksan i Bakir. Završila je VII osnovnu školu u Mostaru, a potom srednju Medicinsku školu dr. Ante Jamnicki. Radila je kao medicinska sestra tokom rata u Bosni i Hercegovini, a ujedno je bila i vojnikinja - pripadala je 1. Mostarskoj brigadi, te je redovno išla na liniju. Poginula je 9. maja 1993. godine kad je, kao medicinska radnica, pokušala spasiti ranjenike.

Imala je samo 20 godina kada je poginula pokušavajući spasiti ranjenike. Voljela je društvo, muziku, Neretvu.

Lindin mlađi brat Bakir³⁰, koji trenutno radi kao konobar, kaže da se sestre sjeća kao nasmijane osobe koja je voljela muziku.

“Ja sam bio mali, tako da je se baš dobro i ne sjećam. Bili smo u dobrom odnosu, voljela je muziku i njome se bavila. Svirala je i u nekom bendu. Bila je društvena i nasmijana, kao i svi tinejdžeri”, govori Bakir dodajući da je Linda, u ratu, radila u higijenskom komitetu kao medicinska sestra.

“Bila je i vojnik. Išla je na liniju kada se branio grad. Tada je imala 18 godina”. U toku rata porodica se preselila u stan “koji je tata dobio, jer je radio u ‘Sokolu’”.

“Kad se zaratio između Muslimana i Hrvata, mama, brat i ja smo ostali u tom stanu, a tata i sestra su bili na liniji na istočnoj strani. Prošlo je dugo vremena, a mi nismo znali jesu li živi ili ne. Kada se, poslije određenog vremena, ponovo moglo prelaziti na bilo koju stranu, prešli smo u drugi dio grada. Došli smo kući i nismo znali ko nas tamo čeka, ima li iko živ. Tata je otvorio vrata, iznenadio se što nas vidi. Nije ni on znao jesmo li mi živi i onda je počeo da plače. Ja sam bio dijete, mislio sam da je to od dragosti neke. Međutim, on je odmah ispričao šta se dogodilo, tako smo saznali da je sestra poginula. Ja sam bio u nekom šoku, bilo je teško”, kazuje Bakir.

On i njegova porodica su iz priča drugih ljudi saznali kako je Linda poginula.

“Ispričali su mi da su neki ljudi iz Armije bili ranjeni i da niko nije htio da ode po njih. Tada je moja sestra, na svoju inicijativu, htjela da ih spasi, međutim niko nije bio dovoljno hrabar da se odazove tome, da odu po te ljude. Javio se neki

³⁰ Intervju sa Bakirom Bijavicom obavila je 09. 12. 2015. godine u Mostaru Amra Selimić

čovjek da bude šofer, a ja samo znam da se zove Ibro, ne znam mu prezime. Njih dvoje su sjeli u vozilo ambulante i otišli po te ljude. Teško je bilo doći do njih, jer se sa Huma pucalo, ali oni su se nekako probili. Kada su pošli nazad, pogodili su ih sa Huma mitraljezom. Sestra je bila na mjestu mrtva i svi ostali ranjenici. Preživio je samo šofer koji je bio ranjen po nogama. Došli su do zgrade SDK i on je pao u nesvijest. Kako mu je glava pala na volan, auto je počelo da svira, tako su ljudi izašli i našli ih”, ispričao nam je Bakir dodajući da nikо nikada nije odgovarao za ubistvo Linde i ranjenika.

Iako, kako nam je rekao Bakir, nema pisanih zapisa službenih organa o Lindinoj pogibiji, postoji pjesma posvećena upravo Lindi koju je napisao Tahir Delić Tašo. “On je izdao knjigu u znak sjećanja na ljude koji su branili ovaj grad, koji su poginuli u Mostaru. Napisao je pjesmu o mojoj sestri”, rekao nam je Bakir dodajući da Lindin grob danas obilaze članovi njene porodice i neki Lindini prijatelji koji su ostali u gradu. Među njima je i Lindina školska drugarica Nataša Jekić³¹.

Nataša Jekić, rođena Mostarka, po zanimanju medicinska sestra, odrasla je na relaciji Brankovac – Donja Mahala. Danas radi kao plesni koreograf u Centru za kulturu grada Mostara.

“Moje intenzivnije druženje sa Lindom je počelo u osnovnoj školi. Družile smo se na školskim odmorima, kasnije i tokom raspusta. Sjećam se tih vječitih kupanja i sunčanja ispod Starog mosta, pravljenja roštilja na obali Neretve, krađa majčinih rešetki iz šporeta, zbog čega smo i batine dobijale, i naših preplivavanja Neretve. Ja nisam bila dobar plivač, za razliku od Linde, koja je bila izuzetno dobra i uvijek je imala taj neki odbrambeni stav. Voljela sam reći za nju da je bila djevojka sa muškim manirima. Sve nas je uvijek branila, tako da me je jednom odbranila i od mog oca od koga sam dobila batine, jer smo krali šipke komšiji. U to doba takve su bile pedagoške mjere naših roditelja. Linda, ne zato što je sada već rahmetli, ali zaista je bila jedno divno biće” ispričala nam je Nataša dodajući da joj je prva asocijacija na Lindu “njena prelijepa, gusta čičkava kosa”.

“Imala je prelijepu kosu, koju nije voljela, željela je da ima ravnu i kratku kosu. Da je danas živa, imala bi najljepšu kosu o kojoj se priča. Takođe, jedna od prvih asocijacija na nju je kako me je čupala za glavu dok me izvačila iz Neretve, odnosno za kosu”, prisjeća se Nataša dodajući da su obje u to vrijeme više ličile na dječake, jer su se igrale klikera i gonje, kupale se u Neretvi i išle roštiljati sa muškom rajom.

“Naš zajednički kolega Vedran je jako lijepo svirao gitaru i ona bi uvijek pjevala,

³¹ Sa Natašom Jekić razgovarala je Amra Selimić, 15. 12. 2015. godine u Mostaru

mogu reći da je njoj društvo najvažnije bilo. Ona je bila tip za raju se gine, i to je uvijek govorila. Bila je društven tip, komunikativan, uopšte je nije zanimalo da li je neko muško ili žensko, iz bogate ili siromašne porodice. Mi smo tada svi bili jednaki. Najvažnije su nam bile naše ludorije, kartanje, davljenja u Neretvi iz kojih me je Linda vječno čupala, muzika i društvo”.

I Linda i Nataša su završile srednju medicinsku školu dr. Ante Jamnicki i obje su, kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini, počele da rade kao medicinske sestre.

“Za vrijeme rata posebno smo se zbližile radeći na relaciji Sanitet ili tzv. Higijenski komitet, Socijalno u Fejićevoj ulici i Dom zdravlja u Zaliku, jer smo se selili u zavisnosti od pomanjkanja radnog osoblja. Na žalost, ona je na svojoj dužnosti medicinske sestre poginula. Ja sam bila na smjeni u Higijenskom kada je ona otisla po ranjenike kolima hitne pomoći. Mogla je to biti bilo koja od nas, nas su četiri bile te noći na službi. Niko od nas nije bio sa njom, a šofer, kad se vratio, on je bio u šoku, niko nije mogao vjerovati da se to njoj može desiti. Posljednje što pamtim je da je bila u bijeloj kuti i da se smijala onako kao uvijek. Uvijek je bila vesela, i prije nego što je krenula, ispričala nam je vic i svi smo se tako smijali. Nemam riječi da opišem to što joj se desilo. Još jedna kolegica, Mila je poginula neposredno poslije Linde. I Sunita takodje. Tri moje školske drugarice su poginule u rasponu od mjesec i po dana”, ispričala nam je Nataša koja je istakla da sjećanje na Lindu i njene drugarice koje su tragično stradale i dalje živi kod njenih radnih kolega.

“Da je Bog dao da je ostala ona i poput nje još par osoba živih, sigurno bi predivni ljudi bili koji bi izrodili svoju djecu koja bi sigurno bili fine osobe, društveno korisni radnici. Ali, kako se u narodu kaže, Bog uzima najbolje. Linda je definitivno bila jedno predivno dijete i predivna osoba koja nikada nikog nije naljutila ili se sa nekim posvađala”, rekla je na kraju našeg razgovora Nataša Jekić koja je sa Lindom, nekada, prije rata, savladavala hirovitu Neretvu.

Istraživanja o ulozi žena u BiH tokom rata 1992–1995 rijetka su, te ne postoje

Linda sa bratom Bakirom (1986. godina)

dovoljno relevantne literature koja se bavi ispitivanjem ratnih iskustava kroz rodnu perspektivu.

Za razliku od žena koje su doprinijele Narodnooslobodilačkoj ratu 1941-1945, pa se njihova uloga poslije rata slavila i obilježavala, žene, učesnice rata u periodu 1992–1995, ostale su nedovoljno vidljive.

U periodu koji je obilježen ratnim sukobima u BiH, žene su se našle u dvojakoj funkciji. S jedne strane bile su žrtve, a s druge strane nosile su odgovornost za brigu o porodici. Veliki je broj običnih žena, bezimenih heroina koje su se svakodnevno borile za preživljavanje, koje se izražavalo na najkreativnije moguće načine.

Ali žene su bile i vojnikinje, doktorice, novinarke, organizatorice civilne obrane, pomagale su izbjeglicama. Trenutno dostupni podaci su oni koji se tiču Armije BiH i prema njima 5.360 žena je sudjelovalo u ARBiH, od kojih su 13 njih dobitnice najvećeg ratnog priznanja Zlatni ljljan.

U knjizi „Zabilježene“ predstavljena su imena i 11 žena koje su, za vrijeme rata u BiH, dale doprinos u oblasti zdravstva. Među njima su, između ostalih, i Muamera Puška, koja je posjećivala stanovnike Dobrinje i donosila im lijekove i ostale potrepštine neophodne bolnici, zbog čega je dobila naziv Majka Tereza i Aida Volić, otorinolaringologinja, koja je pokrenula i vodila dvije godine bolnicu u Suhodolu gdje je operisala civile iz okolnih sela, porađala žene, liječila ranjene. Tokom operacija koje su trajale satima, medicinske sestre su joj dodavale da nešto popije, a ostale su pedalale bicikl kako bi proizvele struju koja je bila potrebna za osvjetljenje. Doktorica Silva Rizvanbegović poginula je u kolima hitne pomoći dok je pratila pacijenta, a Jasmina Kovačević, specijalistkinja urgentne medicine, provela je vrijeme rata vodeći brigu o Hitnoj pomoći u Sarajevu.

Originalni izvodi iz knjige „Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku“³² su obrađeni i donekle parafrazirani za potrebe ove publikacije (primjerica D.D.).

³² Spahić, Aida i druge (2015). Zabilježene-žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku. Sarajevo: Sarajevski otvoreni cetar i Fondacija Cure. Drugo, dopunjeno i izmjenjeno izdanje.

NEVINOST PRED NASILJEM

Elma Geko (24. april 1991 – 11. novembar 1993), Sarajevo

Prije tačno 22 godine, na dan 10.11.1993. godine u ulici Žrtava fašizma kod broja 12³³ u Sarajevu poginula je Elma Geko, dvoipogodišnja plavokosa djevojčica. Pročjenjuje se da je taj dan od granate koja je ispaljena s područja Nedžarići stradalo devet osoba od kojih je petero djece. 38-osmoro bilo je ranjenih. Elmina porodica i danas teško se prisjeća tog dana i ne želi govoriti o tome.

Mirela Geko³⁴, Elmina sestra i 27-godišnja aktivistkinja koja je cijeli rat provela u Sarajevu i koja je tada i sama ranjena, priča nam o tom danu i svojoj sestri.

„Elma je imala dvije i po godine kada je poginula. Ja sam bila ranjena, a Elma je 11.11.1993. godine preminula u bolnici. Bila je jako mala, tijelo nije bilo dovoljno kako da izdrži te povrede nastale od detonacije.“

Posljednje dane i sam masakr Mirela jako dobro pamti. Ona kaže da je bio jako sunčan dan, što je bilo neobično za novembar mjesec. Mirela kaže da se probudila i vidjela cijelu sliku. To su posljednja njezina sjećanja jer naredne dane je provela u bolnici iz koje se ničeg ne sjeća.

„Ležala sam u intezivnoj njezi i sama nisam imala mogućnost da je vidim. Nisam znala da mi je sestra stradala kada sam izašla jer su smatrali da je to bolje za mene i za moj organizam koji se oporavljao. Znam da taj dan nije izašla s nama iz bolnice.“

Malo uspomena ima na sestru jer je i sama bila djevojčica. Više sjećanja nosi porodica, kojoj je danas teško da se prisjeća i priča o tome. Ipak, Mirela ističe da ima neka jaka sjećanja u sebi koja su opstala.

„Bila je jako energična, s plavim očima i plavom dugom kosom s uvojcima. Ja sam poslije toga dobila i brata, ali jedino je ona imala plave oči na tatu. Zanimalo je sve, upravo kad se desio masakr ona je sišla za mnom jer sam ja bila kod pri-

³³ Sjećanje na Sarajlje ubijene u ulici Žrtava fašizma! Dnevni avaz, 10. 11. 2015 - 21:04 Link:

³⁴ Razgovor sa Mirelom Geko vodila je Vildana Džkman, 20. 12. 2015. godine u Sarajevu

jatelja na prvom spratu. Prije nego što su stradali ona i njezin drugar su crtali na zidu u stanu karminom i taj zid je ostao netaknut dok ta porodica nije iselila.

Mirela kaže da će sestru Elmu pamtitи po nadimku po kojem je zvala.

„Zvala me „babo“, jer su mene zvali svi beba. Čula je da svi imaju „babu“ pa je htjela da i ona ima „babu“. Mi smo svi zvali oca „tata“ i dan danas zovemo ga tata. Imala je neke uzrečice, npr. pošto je vidjela negdje da ljudi pljuju, onda je i ona krenula da pljuje po kući. Svi su joj objasnili da ne smije da pljuje i onda je bilo „gingi-pupu“.. Imala je neki samo svoj način priče i jezik koji malo ko razumije.“

Za Elmu, Mirela navodi da je bila poprilično svojevoljna i tvrdoglava, ali dobra sestra s kojom je bila jako bliska. Jako često se pita da je danas s njom kako bi izgledala i kako bi živjela. Danas bi imala 24 godine.

„Sigurna sam da bi završila ekonomiju i u tom smjeru sam je zamislila. Bila bi aktivistkinja i borila bi se za sva prava. Voljela je da bude sve kako treba i imala bi definitivno delikventnu crtu u sebi jer je voljela da crta po zidu.“

Kad se prisjeti njezine svakodnevnice, Mirela se sjeća Elmine hiperaktivnosti.

„Nije bilo spavanja popodne, nikad. Nije imala mira ni kad jede. Kad se pravila zimnica, 1993. godine bile smo kod bake i dede na Otoci gdje se desilo stradanje. Sjećam se da je Elma tad gurala čitavu ruku u teglu i nije mogla da jede, iako je bilo ljuto za nju, nije odustajala.“

Potpunu promjenu Mirela je osjetila u sebi nakon gubitka sestre, kako kaže u njoj se pojavila želja da nijedno dijete više nikada ne strada.

„Možda je to malo utopijski, ali ne želim da bude rata nigdje. U tom trenutku sam odrasla. Od te jedne granate ja sam odrasla. Nisam imala djetinstvo. Imam najbolje roditelje koji su me naučili najbitnijim životnim vrijednostima i nisu mi dozvoli da nikoga mrzim. Stalno me uče da ljudi trebamo cijeniti po tome kakvi su ljudi, ne po tome kako se zovu. Mislim da me to osnažilo. Kad bez nekog najbližeg nauči čovjek živjeti onda shvati da to hoćemo li danas otići na kafu, hoće li me profesor iznervirati i sl. je mizerno i nije vrijedno sikiranja.“

U Mirelinoj porodici gubitak sestre je bolna tema i danas. Razgovor na tu temu postoji na godišnjice smrti. Trude se da očuvaju uspomene na Elmu.

Mirelin brat Mirza najmlađi član porodice ispočetka nije znao za Elmu, ali kas-

nije mu je porodica ispričala cijelu priču. Mirela ističe da joj je draga da Mirza ima emocije prema Elmi.

„To je najljepše od svega što sam sigurna da moja sestra nikada neće biti zaboravljena jer nam je svima učinila te dvije i pol godine koliko je bila s nama posebnim.“

Dokumentovanje stradanja Mirela nije pratila jer ističe da nema snage za to. Upoznata je da postoje novinski zapisi i da svake godine na godišnjicu stradanja mediji zabilježe određene stvari. Elmin grob obilaze samo najbliži članovi porodice. Institucije prema Mirelinom mišljenju jako malo posvećuju pažnje ovom pitanju³⁵.

„Svaka komemoracija se pravi da bi se prilagodila političarima, a ne porodicama koje su izgubile nekog. Svaki put se političari uslikaju i postave cvijeće, pa tek onda porodice. Ja to ne želim da prihvatom i nikada ne idem dole u vrijeme zvanične komemoracije. Jednom ili dvaput sam otišla i jako mi je bilo teško da gledam da bi se neko uslikao na mjestu gdje je djete od dvije i pol godine izgubilo život.“

Mirela priča da ima samo jednu fizičku uspomenu na svoju sestru.

„Imala je jednu lutku s plavim očima i plavom valovitom kosom koja je bila veća od nje. To je bilo nešto što je ona vukla po kući stalno, što je bilo dio nje i bez čega je ne bih mogla zamisliti ni sada.“

Mirela za sam kraj kaže da je Elma, iako naizgled krhka, bila strašno jaka osoba i da je sigurna da bi danas „bila neka promjena“.

Vildana Džekman, aktivistkinja i feministkinja

³⁵ Datumi obilježavanja značajnih događaja i ličnosti odbrambeno-otadžbinskog rata (1992.-1995.) - 10. 11. 1993.. Stradanje građana u ulicama Ilij Engela i Trg žrtava fašizma (Otoka). Link:

Četiri Bišćanke

Azra Kurjaković (1980), Mirela Zjakić (1980), Sabina Zjakić (1980) i Maida Hošić (1975), Bihać

Azra Kurjaković (1980), Mirela Zjakić (1980), Sabina Zjakić (1980) i Maida Hošić (1975) iz Bihaća pognule su istog dana, 19. juna 1992. godine od razorne grante koja je pogodila naselje „Prekounje“, tzv. Midžić mahalu.

Porodice i komšije pognulih djevojaka godinama su izbjegavali govoriti o strašnoj tragediji koja ih je zadesila. No, uspjeli smo obaviti razgovor sa Ismetom Iftićem³⁶, svjedokinjom događaja, koja je prvi put nakon toliko godina, pristala da govori o danu kada su pognule njene prijateljice Azra, Mirela, Sabina i Maida. Teško je podnijela razgovor, iako se za njega danima pripremala. Dala nam je i da pogledamo spomenar Mirele Zjakić kojeg i danas čuva. Razgovor smo obavili i sa nastavnicom Šahzijom Đulkić, koja još čuva sjećanja na Maidu Hošić, jednu od svojih učenica.

Azra Kurjaković, Mirela Zjakić, Sabina Zjakić i Maida Hošić su djevojke rođene „na Uni“. Sve četiri odrastale su u neposrednoj blizi kupališta „Slap na Uni“, u naselju Midžić mahala, u Prekounju.

Azra, rođena 1980. u Bihaću, bila je najstarije dijetu u porodici Kurjaković. Imala je sestru i dva brata. Bila je nasmijana, vedrog duha, bistra i izrazito lijepa djevojčica koja je voljela da pjeva.

Mirela, rođena 16.04.1980. godine, bila je svestrana osoba nadarena za sport, ples, glumu i isticala se kao „vođa“, u društvu, voljela je da predvodi igre i bude liderica.

Sabina, rođena 1980. u Bihaću, bila je tiha i mirna djevojčica koja se nije previše isticala.

Maida Hošić, rođena 1975. godine od oca Izeta i majke Mire, bila je starija u odnosu na druge djevojke, srednjoškolka. Zajednica se sjeća da je Maida bila divno dijete, odlična učenica, kulturna, ljubazna, pametna, lijepo odgojenu i lijepog izgleda.

³⁶ Ismeta Iftić rođena je u Bihaću 1978. godine. Završila je srednju medicinsku školu, 10 godina radila je u Inereksu, a trenutno je nezaposlena. Razgovor sa Ismetom vodila je Enisa Raković, 11. 11. 2015. godine u Bihaću.

Četiri Bišćanke poznavale su se od malih nogu, zajedno su odrastale u istom susjedstvu i svakodnevno se družile. Bile su vesele, nasmijene, uživale su u životu i igrama. Djetinjstvo su provodile u kupanju na Uni, igrale se „graničara“, „žmire“, plesale, pjevale, kao i sva djeca njihova uzrasta. I posljednje trenutke života provele su u igri.

Mirela Zjakić je imala velikog zelenog medu kojeg je uvijek „vukla“, sa sobom, a od ljubimaca imala je mačku. Bila je jako privržena staroj majki i ocu. Slobodno vrijeme najviše je provodila sa Ismetom Iftić. Stalno su osmišljavale kreativne igre i razna takmičenja u kojima je Mirela uvijek pobjedivala. Željela je da bude nastavnica. Imala je simpatiju, dečka iz škole po imenu Ado.

Početak rata, juni 1992. godine. Bišćani su uglavnom bili u skloništima. Tako je bilo i 19. juna, na dan tragedije. Ismeta Iftić se sjeća da ju je majka poslala u sklonište, ali je Ismeta u susjednom dvorištu ugledala Mirelu i otišla do nje. Sjedile su ispred kuće i ispunjavale Mirelin novi leksikon. Pridružile su im se Azra i Sabina, a do njih je bila grupa starije djece. Djevojčicama je bilo teško da pojme opasnost i užase rata, željele su da se druže i igraju. Ismeta se sjeća da je u jednom trenutku otišla do prijateljice koja je sjedila preko puta njih. Tada se razdvojila od Mirele.

„Sjedili smo ispred ulaza kuće. Bilo je to veliko društvo: Ademir i Adela Šunj, Hrvoje i Ivana Jurić, Maida, Selma. Njih tri su pisale leksikon. Sjedile su na trotoaru na ulici preko puta nas. U tom trenutku začuo se zvižduk i pala je prva granata. Usljedio je zvuk upozorenja opšte opasnosti. Nastao je haos, počeli smo bježati“, prisjeća se Ismeta koja je pala iza velikih točkova kamiona.

Vidjela je samo dim i vatru i imala je osjećaj da gori. Svi su bili nepomični, jedino je Maida pomalo pomjerala rukama i nije imala jednu cipelu na nozi. Ismeta je bila ranjena gelerom u kuk i bila je nekih metar i po od mjesta gdje se poginule Azra, Mirela i Sabina. Kasnije je od ranjavanja preminula i Miada.

Sjeća se da je bila u stanju šoka i da je stalno govorila: „Ja sam ranjena, oni su mrtvi...“. Na putu do kuće prišao joj je Mirelin brat, uhvatio je rukama za ramena i pitao: „Gdje je Mirela?“, Ismeta je u šoku rekla: „Ja sam ranjena, oni su mrtvi“. Došla je u svoje dvorište i srela majku koja, od šoka, uopšte nije primjetila da je i ona ranjena i da krvari.

„Tad sam pala na zemlju, svuda oko mene su bile komšije, nastao je haos, plač, vrisak“, sjeća se Ismeta. Odvezli su je u bolnicu gdje je vidjela veliki broj ranjenika. I u bolnici je ponavljala istu rečenicu. Kada je krenula na snimanje povrede, zadnji put je vidjela Maidu Hošić koju su prevozili na drugi odjel i sjeća

se da je „pokušala nešto reći,. Maida Hošić je nakon par dana preminula. Ismeta je dijelila sobu sa Adelom Šulj koja je, takođe, bila ranjena.

Ismeta i Adela su se nadale da će od nekud čuti vijest da su i druge djevojčice preživjele. A onda su čule ljekara kako Ismetinom oču u hodniku bolnice govorili: „Sve smo pokušali, ali nismo uspjeli spasiti ih.“ Ta je rečenica ostala trajno urezana u sjećanju Ismete Iftić.

Bilo joj je jako teško kada se vratila iz bolnice. Komšiluk je bio pust. Nedostajala joj je Mirela, prijateljice. Nije bilo više zajedničkih igara, djetinjaštvo je prestalo. Godinu dana je neprestano plakala. Pogoršalo joj se zdravstveno stanje, rana se inficirala, dobila je temperaturu. Godinu dana živjela je kod tetke na drugom kraju grada, kako bi se oporavila od šoka. Ali oporavak je išao jako teško, jer ju je sve oko nje podsjećalo na prijateljice koje je izgubila. Godine nisu uspjеле umanjiti bol. Ismeti je i danas teško kada se sjeti 19. juna 1992. godine i gubitka koji je preživjela.

Mirelin brat je svojoj kćerki dao sestrino ime, i ona se druži sa kćerkom od Ismetinog brata, isto kao što su nekad činile Mirela i Ismeta prije toliko godina.

Četri Bišćanke, biseri Une, Azra, Sabina, Mirela i Maida stradale su u trenutku dok su uživale u životu i igram, prkoseći ratu i granatama. Na dan njihovog stradanja, oko spomenika koji je tu podignut, okupi se rodbina, prijatelji, komšije.

Šahzija Đulkić³⁷, nastavnica fizičke i tehničke kulture, još se dobro sjeća Maide Hošić, jedne od stradalih djevojaka. Predavala joj je četiri godine. Pamti je kao „divnu djevojčicu ...divno dijete ...omiljenu među prijateljimanjene crne oči nikad neću moći zaboraviti ...“ Na dan stradanja, Šahzija Đulkić položi cvijeće na mjesto pogibije svoje učenice i njenih prijateljica.

³⁷ Sa Šahzijom Đulkić razgovarala je Enisa Raković, 11. 11. 2015. godine

19.06.1992.

SJEĆANJE NA:

**AZRA KURIJAKOVIĆ
MIRELA ZJAKIĆ
SABINA ZJAKIĆ
MAIDA HOŠIĆ**

**NEMA VREMENA
KOJE MOŽE NADŽIVJETI VJEĆNOST
NEMA RUKE KOJA MOŽE UBITI MLADOST
BOG ZNA DA ĆE VJEĆNO ŽIVJETI U NAMA
NAŠA ČETIRI ANDELA**

BEZ ODGOVORA

Milosava Tosković Leovac (1935-1996), Goražde

Pronađena je mrtva 2. februara 1996. godine u svom stanu u Goraždu. Porođica do danas nije saznala kako je Milosava okončala život.

Priču o njenom životu ispričala nam je Jadranka Leovac³⁸, njena snaha.

Jadranka (55) je rođena u Sarajevu, gdje je dugo i živjela. Po zanimanju je pravnica i radi u Udruženju žena "Most" u Višegradi. Svekrvu Milosavu Leovac je upoznala 1987. godine, kada se udala za njenog sina Radmila.

Pamti je kao dobru ženu koju su mnogi u gradu voljeli, poštivali i cijenili. Uprkos stereotipima o odnosu svekrve i snahe, Jadranka kaže da je Milosavu doživljavala kao majku. Pamti njene savjete, između ostalih i da je govorila: "Daj drugome, a meni šta ostane".

Milosava Leovac i njen suprug su porijeklom Crnogorci i poslije Drugog svjetskog rata su se doselili u Goražde. Tu su se vjenčali i stekli dvoje djece, sina Radmila i kćerku Radmilu.

Milosava nije bila zaposlena, bila je domaćica koja se brinula o djeci i domaćinstvu, a u slobodno vrijeme je štrikala i šila za sebe i porodicu, kao i za druge. Početkom rata u BiH, 1992. godine, Milosava je zajedno sa mužem i kćerkom Radmilom ostala u Goraždu.

Jedno jutro Radmila je otišla na posao u Čajniče i više nije mogla da se vrati kući. Roditelji, mada su još mogli otici iz grada, odlučili su da ostanu. Vjerovali su svojim komšijama i smatrali da ništa loše ne može da im se desi.

18. maja 1992. godine njenog muža Dušana, sa još 50 građana Goražda srpske nacionalnosti, odvode u Mujkovića polje, u neku kuću gdje su zatočeni. "Svi su ubijeni, osim dva čovjeka koji su uspjeli da prežive. Tijelo mog svekra do danas nije pronađeno. O njegovom i stradanju drugih građana Goražda u Mujkovića polju snimljene su i dvije emisije na RTRS", ispričala nam je Jadranka.

³⁸ Intervju sa Jadrankom Leovac vodila je Nada Stjepanović, 11. 12. 2015. godine u Višegradi

Sve vrijeme rata Jadranka se dopisivala sa Milosavom preko poruka Crvenog krsta. U pismima, Milosava je izražavala uvjerenje da je njen suprug živ. Jadranka je, kako kaže, takođe dobijala informacije da je njen svekar živ i razmijenjen, te da se nalazi na teritoriji pod kontrolom Srbaca.

“Ratna prepiska bila je neobična i često šifrirana”, kaže Jadranka dodajući: “Moja svekra nikada nije u pismima pitala za sina, vjerovatno iz straha. U tim pismima bilo je rečenica koje su bile zacrnjene. Neko je crnim flomasterom križao riječi, ni na svjetlosti se nije moglo razaznati šta je pisalo. Valjda je to bilo uobičajeno za tu ratnu prepisku – da neko to čita i križa”.

U Milosavin stan u centru Goražda, početkom 1992. godine, useljava se jedna četveročlana bošnjačka porodica, a njih dozvoljavaju da ostane u jednoj prostoriji. To je bila spavaća soba i nije joj bilo dozvoljeno da se slobodno kreće po ostalim prostorijama.

Jadranka i njen suprug su od komšija koje su stanovali iznad Milosave saznali da ju je ta porodica cijelo vrijeme zlostavljala i tukla. “Sjedili su sa nama i ispričali nam da je negdje 1993. i 1994. godine u Milosavin stan dovodenio još nekoliko žena, Srpskinja koje su, takodje, ostale same u Goraždu, da žive s njom u spavaćoj sobi i da su, u toku 1995. godine, kada je srpska vojska pokrenula ofanzivu na Goražde, svi Srbi koji su ostali u gradu odvedeni u podrumske prostorije u Prvomajskom naselju. Strahovali su da će biti likvidirani”.

“Kasnije sam saznala da je Milosava u tom periodu, zdjelu riže koju je dobijala, djelila sa ostalima koji su bili sa njom u zatočeništvu u tom podrumu ili logoru, ne znam kako bih to mjesto nazvala. Grupu muškaraca i žena iz tog podruma spasio je Bošnjak, Pelam, komandir specijalne jedinice”, kazala nam je Jadranka koja je 1996. godine sa porodicom iz Sarajeva došla u Novo Goražde, odnosno Kopače.

Rečeno im je da će zadnja grupa Srba, koji su bili u Goraždu, stići autobusom u Novo Goražde. U nadi da će Milosava biti u toj grupi, željno su je iščekivali. Krajam februara stigao je posljednji autobus u kome nije bilo Milosave.

“Iz autobusa je izišla jedna žena Srpskinja, koja je živjela s Milosavom u spavaćoj sobi. Ništa nije htjela reći, osim da je Milosava umrla 2. februara i da je sahranjena na groblju u Goraždu. Bez obzira koliko smo insistirali i molili da nam ispriča o životu u toj sobi, ona nije htjela ništa reći. Ni danas mi nije jasno zašto sa nama nije htjela podijeliti šta je znala”, prisjeća se Jadranka.

Prvi put kada su se stekli uslovi Jadranka i njen muž odlaze u Goražde i tada saznaju da je Milosavu sahranio jedan njen komšija.

Ovo su priče o „jednima od nas“, frizerki ili učiteljici koje jednog sunčanog dana odu na posao, a u sledećem trenutku ih više nema. U prvi planu su ovdje stavljenе ne velike nacionalne priče, pa čak ni porodični narativi, već sjećanja na obične, svakodnevne živote prekinute iznenada, besmisleno, nepravedno i nepovratno.

Tamara Šmidling

“Ništa nije znao reći o njenoj smrti, samo da je pokraj njenog tijela našao ceduljicu na kojoj je pisalo da je umrla od srčanog udara. Takođe je rekao da je Milosavino tijelo bilo svo u podlivima, što može ukazivati na smrt nastalu od srčanog udara, a takodje i od udaraca. Tako da pravu istinu, kako je ona okončala svoj život, nikad nismo saznali”.

Na kraju im je pomenuo i jednu komšinicu sa kojom je Milosava pila kafu. Jadranka i njen muž, puni nade da će bar nešto saznati o Milosavi, odlaze da razgovaraju s komšinicom. Nisu je pronašli, a poslije izvjesnog vremena saznali su da više nije živa.

Radmilo Leovac je pokušao doći do bošnjačke porodice koja je živjela zajedno sa Milosavom u toku rata, ali oni su napustili BiH i žive u Kanadi.

Milosava je sahranjena u Goraždu. Porodica je postavila spomen ploču na kojoj je upisano i ime njenog muža, čiji posmrtni ostaci do danas nisu pronađeni.

“Dugo me proganjao jedan san. Skoro uvijek isti. Ja pokušavam doći do Milosave, ali uvijek me zaustave neke barikade ili nešto drugo. Ne stignem do nje. Kao što ni mi nismo uspjeli doći do nje. Zakasnili smo. Kada smo stigli, bila je mrtva. Teško mi je palo ponovo prizvati sjećanje na nju. Ali mi je i drago što radite na ovoj publikaciji i što će priča o Milosavi, koju sam voljela kao majku, biti u njoj. Ona je to posebno zaslужila”, poručila je Jadranka.

Grob Milosave posjećuju njeni najbliži i s tugom je se sjećaju, u nadi da će jednom saznati istinu, ma kakva ona bila.

War is not single-gendered

Summary

Publication “War is not single-gendered” has been created by engagement of peace activists and researches in the Initiative “Peace with women’s face” during 2015 and 2016. This process was aimed to pay attention (even after 20 years) to women whose lives were lost in vain, and to tell their stories that stand behind statistical information about casualties of the war in Bosnia and Herzegovina. It is a provocation and a symbolic response to un-remembrance of women who were killed during the 1992-1995 war in BiH. It is provocation, because it reminds. It is symbolic because death of 17 women points to 9,901 women who were killed and whose names are recorded in the “Bosnian Book of Dead”, published by The Research and Documentation Center in Sarajevo.

Stories presented in the book are based on interviews with family members of close friends of killed women. For readability and pre-agreed form, confessions of the interviewees were put into the story form and supported with other materials, such as newspaper articles or extracts from other publications, wherever possible.

The stories of 17 women and girls are divided into five chapters, based on their age and the way they were killed.

In the chapter “*Crime victims*” are stories about Rasida, Slavica, Ljubica, Manda, Mevla, Ajna and Milosava. They were all brutally murdered. Only in the case of Slavica Butinski from Prijedor, the murderer is known and he went through the trial. The names of the other six murderers are still unknown.

Milosava Subic, born on August 25th 1940 in Dugo Polje near Modrica, in Antic family. She was married to Milutin Subic in Derventa, and they had two children - a son Zoran and a daughter Ljilja. She was a catering worker, and she spent her working life in the textile factory "Ukrina", until her retirement in 1990. She was killed in a family house in the village Derventski potok, on May 26th 1992.

Rasida-Rasa Cehajic was born in 1932 in Basi family from Bijeljina. She finished elementary school in Bijeljina. At the beginning of the 90s of the last century, she got married to Mehmed Cehajic. After that, she became the guardian of abandoned children, mostly babies who she raised until they would be adopted. For that reason, she remained known to the local public and citizens of Bijeljina. In early November 1992, Rasida, her husband Mehmed and their

seventeen-year-old son Samir who was their temporary ward, were brutally murdered in their apartment. This crime was not officially solved and elucidated.

Slavica Butinski (1952-1993), was born in Olenjik family in Trnopolje near Prijedor. She worked as a teacher in a village. She was killed in the night between March 5th and 6th 1993 in her family home, together with her husband Pavle and a younger daughter Ana. The murderer Dragoje Cavic killed that night two police officers, Ranko Petkovic and Drasko Stamenic who worked in the police station in Trnopolje. Dragoje was tried before the Military court in Banja Luka.

Manda Vulic (1912-1992), a housewife from the village Korita near Bosansko Grahovo was killed in April 1992, together with her husband Mate in their house. The murderers are still not known.

Mevla Vila (1942 - 1992), was born, grew up, lived and was killed in Visegrad. She was unemployed woman, a mother of two daughters and a son. She was killed in her home, and the murderers have never been published and punished.

Ljubica Mitrovic was born in 1942 in the village Vitkovci, in the municipality of Bratunac. She grew up in the worker-rural family with two younger brothers. She was killed in 1992 while fleeing from soldiers who occupied the village where she lived.

Ajna Sulja (1928-1992) was born in the village Potocani near Zvornik. She spent most of her life in Potočani, where she was killed in 1992. She was shot through the back and chest, according to the analysis of the doctor who performed the exhumation of the deceased body.

In the chapter "*Grenade does not choose*", we have described deaths of Almasa, Klementina and Lejla, who were killed by grenades while working at the hairdresser salon, behind the selling stall, and while distributing food to refugee population.

Almasa (Rizvic) Bilic (1950-1991) from Gradiska was born in Ljubljana on August 3rd 1950. She was a hairdresser and an owner of one of the most popular hair salons in Gradiska. She was one of three women who died from the grenade on September 21st 1991 in Gradiska. That day, with Almasa, were also killed Stefica Savic and Marica Malesevic.

Lejla Becirovic (1974-1993) from Lukavac, joined the Civil Protection and Merhamet when the war started to help people who had become victims of perse-

cution and exile. She died on March 22nd 1993 in Lukavac by shrapnel while she was distributing food to refugees.

Klementina Milenkovic was born in the Brankalioni family from Zenica. She died after the explosion on March 5th 1994 in Zenica, at the gate of her parents' home, along with her husband Milos, sister Irenka and two neighbors.

The story of **Linda Petrovic**, twenty-year-old girl from Mostar, who died when saving the wounded, was singled out under the heading "A Heroine in a white coat". In this way, we wanted to draw attention to all other women who were engaged in hospitals or medical corps as doctors or nurses and spend the war by saving people's lives.

In the chapter "*Innocence in front of violence*" are testimonies about deaths of five girls in Sarajevo and Bihac, the youngest of whom was two and a half years old, while the oldest was 17 when they were killed by grenades.

Elma Geko (April 24th 1991 - November 11th 1993) from Sarajevo died on November 10th 1993 in the street Victims of Fascism no. 12 in Sarajevo. It is estimated that nine people, five of whom were children, were killed on that day by the grenade fired from the area of Nedzarici.

Azra Kurjakovic (1980), **Mirela Zjakic** (1980), **Sabina Zjakic** (1980) and **Maida Hasic** (1975) from Bihac were killed in the same day, on June 19th 1992 from devastating grenade that hit the village "Prekounje", also known as Midzic Mahalla.

The last chapter "*Without answers*" is a story about Milosava Leovac from Gorazde, whose family still does not know how has she died. She never came out of the bus they waited for, and all their attempts to find out the truth about her death have been unsuccessful.

So, these are the stories of women whose fate was determined the time and place in which they lived, stories about "one of us", a hairdressers or a teacher who go to work on a sunny day, and in the next moment they are gone. These are also stories about how communities remember those whose names cannot be found in any public monument, or on any list of meritorious and important individuals. These are stories with a message about the absurdity of evil which we witnessed and about the lost lives that researchers and authors of this publication do not accept as collateral damage of major national stories.

IZVORI

KNJIGE

Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra, predgovor u: Kultura pamćenja i historija, Zagreb, 2006

Kuljić, Todor, Kultura sećanja, Beograd, 2006

Gillis, John R., Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa, u: Kultura pamćenja i historija, Maja Brkljačić, Sandra Prlenda (urednice.), Zagreb, 2006

Tokača, Mirsad, Bosanska knjiga mrtvih, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012

Lazić, Tanja, Žigić, Radmila, Žene u istoriji Semberije, Bijeljina, 2012

Spahić, Aida i druge (2015). Zabilježene -Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku.. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacije Cure. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje.

ŠTAMPA I INTERNET IZVORI

„Svjedoci zločina nisu smeli preživeti“ (1994, novembar). Ekstra Magazin broj 7

„Veliko srce Ćehajića“ (1989). Semberske novine, 28. 12. 1989. godine

„Srcem za Ćehajiće“ (1990). Semberske novine, 15. februar 1990. godine

Datumi obilježavanja značajnih događaja i ličnosti odbrambeno-oslobodilačkog rata (1992.-1995.) - 10.11.1993. Stradanje građana u ulicama Ilike Engela i Trg žrtava fašizma (Otoka).Link: <http://www.fmbi.gov.ba/hrvatski/txt.php?id=13>

Avaz: Sjećanje na Sarajlije ubijene u ulici Žrtava fašizma! Objavljeno: 10. 11. 2015 - 21:04 Link:[http://www.avaz.ba/clanak/204542/sjecanje-na-sarajlije-ubijene-u-ulici-zrtava-fasizma](http://www.avaz.ba/clanak/204542/sjecanje-na-sarajlije-ubijene-u-ulici-zrtava-fasizma?url=clanak/204542/sjecanje-na-sarajlije-ubijene-u-ulici-zrtava-fasizma)

KAZIVANJA

Ljilja i Zoran Subić, Hazim Ćehajić, Mihail Stahnek, Tatjana Medarević, Mula Lipa, Gordana Stevanović, Ramiza Omerović, Samra Borković, Lepa Vranić, Aida Sinanović, Mubera Halilčević, Nermin Bektić, Saša Milenković, Bakir Bijavica, Nataša Jekić, Mirela Geko, Ismeta Iftić, Šahzija Đulkić, Jadranka Leovac